

ՂԱՓԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ. ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ*

XX դ. առաջին երեսնամյակի Հայ իրականության երևելի դեմքերի շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Հայագետ, Հասարակական-քաղաքական գործիչ Դավիթ Անանունը (Դավիթ Տեր-Ղանիելյան, 1880–1943)**: Նրա գիտական, քաղաքական ու գրական ժառանգության մեջ և՛ իրենց քանակով, և՛ հասցեատերերի բազմազանությամբ ու, ամենակարևորը, արծարծված թեմաների և հարցերի առումով նշանակալի տեղ են գրավում գրած ու ստացած նամակներն անվանի գրողներից, գիտնականներից, Հասարակական-քաղաքական և մշակութային գործիչներից, Հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններից: Դրանց բովանդակությունից բազմաթիվ հարցեր են պարզվում, որոնք առնչություն ունեն իր անձի, կյանքի, գործունեության, ժամանակաշրջանի, պետական ծառայության, չրջապատի, մտերիմ ընկերների հետ ունեցած հարաբերությունների, Հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակու-

* Ներկայացվել է 18. X. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 23. III. 2023 թ.:

** Դ. Անանունի մասին մանրամասն տե՛ս Դ. Անանուն. Ղարաբաղ (Հրապարակող՝ Ա. Զաքարյան).– «Գրական թերթ» (Երևան), 22. XII. 1989, Ա. Վիճարայան. Կյանք և ողբերգություն.– «Հայաստան» (Երևան), 20. VI. 1991, Հ. Բ. Աբրահամյան. Դավիթ Անանունի քաղաքական ճակատագիրը.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 1998, № 1, էջ 19–30, նույնի՝ Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին.– ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 198–213, Ա. Մանուկյան. Գրականագետ Դավիթ Անանունը Դաշնակցության Համախոհ (1927 թ.).– «Հայոց Աշխարհ» (Երևան), 09. IV. 1999, Ա. Զաքարյան. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 245–252, նույնի՝ Դավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, 2020, № 1, էջ 90–127, նույնի՝ Դավիթ Անանունը Հովհաննես Թումանյանի մասին (Դ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 2020, № 1, էջ 430–436, նույնի՝ Դավիթ Անանուն (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ): Ղարաբաղ.– «Գիտություն» (Երևան), փետրվար, № 2, 2020, նույնի՝ Ազգային գործիչը. Լևոն Աթաբեկյան (ծննդյան 145-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2020, № 3, էջ 232–243 [այս էջերում տպագրվել է Դ. Անանունի «Լևոն Աթաբեկյան (կյանքը և հասարակական-գրական գործունեությունը)» ծավալուն հոդվածաշարից «Հառաջաբան» և «Կյանքի հանգամանքները» բաժինները], նույնի՝ Դավիթ Անանուն. «Կարսի անկումը».– «Գիտություն», հունվար, № 1, 2021, նույնի՝ Դավիթ Անանունի «Կարսի անկումը» վերնագրով հոդվածը.– ՊԲՀ, 2021, № 1, էջ 219–222, նույնի՝ Դավիթ Անանունի «Հայերը Ռուսաստանում» վերնագրով հոդվածը. – ՊԲՀ, 2022, № 3, էջ 245–288, Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանունի հուշերը Ստեփան Շահումյանի մասին.– «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես (Երևան), 2012, Գ, էջ 123–135, Հ. Գրիգորյան, Վ. Հակոբյան. Ուրվագծեր Դավիթ Անանունի կյանքի և գործունեության.– «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, 2019, № 2, էջ 108–128, Վ. Հակոբյան. Դավիթ Անանուն, Երևան, 2020, նույնի՝ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից.– «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 206–218 և այլն:

թային բնույթի խնդիրների մասին: Արծարծված հարցերն ունեն պատմաճանաչողական կարևոր նշանակություն:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ) պահվող Դ. Անանունի և այլ գործիչների, նաև Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) տարբեր ֆոնդերում ի թիվս այլ նյութերի կան Անանունի գրած ու ստացած բազմաթիվ նամակներ: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից մի ընտրանի: Ի դեպ, հրապարակվող նամակներից մի քանիսը նախկինում տպագրվել են բնագրային շեղումներով, տարբերություններով, բացթողումներով. այդ մասին տողատակերում տրվում են համապատասխան պարզաբանումներ:

Նամակները հրապարակում ենք արդի ուղղագրությամբ, սրբագրական և տեխնիկական մասնակի միջամտությամբ. ամիս-ամսաթիվերի տեղադրումն ու ձևաչափը դարձրել ենք միօրինակ: Սուրանկյուն (< >) փակագծերի մեջ դրել ենք հեղինակի բաց թողած տառերը, հակիրճ գրված բառերի կրճատված մասերը: Նամակներում գրված բազմակետերը բնագրային են:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

— № 1 —

Բաքու
14 հոկտեմբերի> 1911 թ.

Սիրելի Կարեն!¹

Ստացա այսօր նամակդ և շտապում եմ պատասխանելու:

Հովհ. Թումանյանի մասին ես պատրաստել էի հոգված մեր ամսագրի² համար, որ պիտի անպայման հրատարակենք նոյեմբերից, բայց ստանալով քո

¹ Պատմական Հայաստանի Գողթան գավառի Վերին Ագուլիսից սերված Կարեն (Գերասիմ) Միքայելյանը (1883–1941) XX դ. առաջին երեսնամյակի Հայ իրականության ճանաչված դեմքերից էր՝ գրական-հասարակական և մշակութային գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, «Գարուն» գրական-քննադատական ամսականի խմբագրակազմի անդամ (1910–1912 թթ.): Ոչ միայն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել 1916 թ. Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուի թարգմանական աշխատանքներին, այլև Ֆինանսական զգալի աջակցություն է ցուցաբերել ժողովածուն հրատարակության պատրաստելիս ու տպագրելիս, նաև մեծ աշխատանք է կատարել խորհրդային տարիներին Հայ պոեզիայի առաջին անթոլոգիայի հրատարակության պատրաստման գործում (լույս է տեսել Մոսկվայում 1940 թ.): 1925–1927 թթ. որպես Հայաստանի Կարմիր իսախի և ՀՕԿ-ի պատվիրակության անդամ եղել է Եվրոպայում ու ԱՄՆ-ում: Անհատի պաշտամունքի զոհերից է: Այս տարի լրանում է նրա ծննդյան 140-ամյակը: Հրապարակվող բովանդակային նամակները (այս և № 13-ն ու 15-ը) հարգանքի տուրք են նրա հիշատակին: Կ. Միքայելյանի մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Բագդասարյան. Կարեն Միքայելյան. Творчество и вклад в русско-армянские литературно-культурные взаимосвязи. Ереван, 2010.

Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի «Նոր կյանք» (Բաքու, 1911–1912) գրական, հասարակական և քաղաքական երկչաբաթյա թերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր «Դավիթ Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ:

նամակը՝ ես հոգւածս³ ուղարկում եմ քեզ: Ուղարկում եմ, որովհետեւ ինձ համար անախորժ է մեր թերթում մի քանի հոգւածներ գետեղել և մանավանդ որ գրական բովանդակությամբ կա մի այլ մեծ հոգւած Ալ. Ռուբենի⁴, իսկ ես պատրաստել եմ № 1 համար մի հոգւած բանվորների ապահովագրության մասին⁵: Առհասարակ ինձ վիճակվում է գրել բազմազան ուղղությամբ և բովանդակությամբ և դա այն պատճառով, որ մի պարբերական պահանջում է բովանդակության զանազանություն⁶, իսկ դրա համար մեր բարեկամները մատ մատի չեն խփում և մի բան ուղարկելով հեռու են կենում և հանդիսատես դառնում: Կրկնում եմ, այդ հանգամանքը չափազանց անախորժ է ինձ համար:

Չգիտեմ «Գարունի» խմբագիրներին⁷ որքան պիտի ախորժ թվա իմ գրելու և դատելու եղանակը: Մենք այնքան քիչ առիթ ենք ունենում տպելու մեր խոհերը, որ երբ առիթ է լինում արտահայտվելու, ապա ջանում ենք շատ բան ասել նվազ էջերում: Դա հայ մարքսիստների թերությունն է ընդհանրապես և իմը մասնավորապես: Օրինակ, ներկա դեպքում իմ Հովհ. Թումանյանին նվիրած հոգւածում կա մի գլուխ «Գյուղի քարոզը», որը կարելի էր այլ կերպ խմբագրել, բայց, կրկնում եմ, նպատակահարմարությունը և արտահայտվելու տենչը ինձ գրգեցին գրել այնպես, ինչպես որ նա կա:

Այդ հոգւածը ես քեզ ուղարկում եմ որպես սեագրություն: Դրա սպիտակագրության օրինակը չունեմ: Իմ ձեռքը դյուրընթեռների է, և Դուք դժվարության չեք հանդիպիլ: Հոգւածս բաղկացած է 5 թերթից, ինչպես ցույց են

³ Խոսքն «Անցյալի մեծարանքը (Հովհաննես Թումանյանի քնարը)» վերնագրով հոգւածի մասին է:

⁴ Ալեքսանդր Ռուբենի՝ Ալեքսանդր Միրզաջանի Ծատուրյան (1881–1920) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության (ՄԴԲՀԿ, ստեղծվել է 1903 թ. հոկտեմբերին Բաքվում) հիմնադիր-գաղափարախոսներից, հրապարակագիր: Խոսքը «Նոր կյանք» երկշաբաթաթերթի 1911 թ. դեկտեմբերի 11-ի համարում (№ 1–2, էջ 9–38) տպագրված նրա «Գրական նկատողություններ (մի քանի դիտողություններ գեղարվեստի վրա)» վերնագրով ծավալուն հոգւածի մասին է:

⁵ Խոսքը «Բանվորների պետական ապահովագրումը հիվանդությունից» վերնագրով հոգւածի մասին է (տե՛ս «Նոր կյանք», 1911, դեկտեմբերի 11, № 1–2, էջ 40–53):

Ըստ այդմ Դ. Անանունը «Նոր կյանք»-ի 1911 թ. դեկտեմբերի 11-ի համարում (№ 1–2, էջ 68–72) «Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ գետեղել է «Նավթարդյունաբերական հայ բանվորի նկարագրից» վերնագրով հոգւածը: «Դ. Տեր-Դ.» ստորագրությամբ «Մատենախոսություն» խորագրի տակ էլ (էջ 78–81) ներկայացրել է «Արսեն Տերտերյան՝ «Միքայել Նալբանդյան» ազգության հրապարակախոսը», 1910 թ., էջ 193, գիրք – 50 կ.» վերնագրով գիրքը և այլն: Հավելենք. «Նոր կյանք»-ի 1912 թ. փետրվարի 19-ի № 3–4-ում Դ. Անանունը տպագրել է 3 նյութ. «Հովհաննես Հովհաննիսյան (նրա երեսնամյա բանաստեղծական ստեղծագործությունների առիթով)» (էջ 113–121), «Բանվորական օրինագծերը Պետ. Դումայում» («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ, էջ 176–181) վերնագրերով հոգւածները և գրախոսել է «Վ. Փափազյան «Պատմություն Հայոց Գրականության», Թիֆլիս, 1910, էջ Թ. 817. XII. 160» գիրքը («Դ. Տեր-Դ.» ստորագրությամբ, էջ 184–186): Ի դեպ, խնդրո առարկա երկշաբաթաթերթի այս համարում (էջ 97–103) «Վերջին հորձանքներ» վերնագրով պատմվածք ունի նաև Կարեն Միքայելյանը:

⁷ «Գարուն» գրական-գեղարվեստական, ապա գրական-քննադատական ամսանախը 3 գրքով լույս է տեսել Մոսկվայում 1910–1912 թթ.: Մոսկվայի գրական խմբակի հրատարակություն, խմբագրակազմ՝ Վ. Տերյան, Ա. Ծատուրյան, Յ. Խանզադյան, Պ. Մակինցյան, Կ. Միքայելյան, Կ. Կուսիկյան, Ա. Մյասնիկյան և ուրիշներ: Այժմանախի տիտղոսաթերթը ձևավորել է Մ. Սարյանը:

տալիս №: Եթե «Գարունը» չընդունի, խնդրում եմ անմիջապես հետ ուղարկել, որ նա հասնի մեր թերթին: Եթե կան ձեր ականջին անախորժ էպիտետներ, ապա խնդրում եմ այդ մասին խմբագրական նկատողություն անեք և ոչ թե ջնջեք:

Ստացա և Կարինյանին⁸ ուղղած քո նամակը: Կարինյանը Բաքվում չէ: Զինվորագրության համար գնացել է Թիֆլիս, բայց ես նամակը կհանձնեմ նրա ծնողներին, որ նրանք ուղարկեն ըստ պատկանելիության:

Էլ ուրիշ բան չունեմ գրելու:

Նորից խնդրում եմ, որ ինձ շուտ պատասխանես հոգևածիս վիճակի մասին և եթե այն չի ընդունվի – հետ ուղարկես⁹:

Ձերմ բարեկեցությամբ

Քո Դավիթ

ԳԱԹ, Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ.: Ինքնագիր:

– № 2 –

4 մայիսի 1912 թ.

Հարգելի պ. Տեր-Դանիելյան

Երեկ երեկոյան ինձ մոտ էին պ. պ. Վ. Տերյան և Ալ. Մյասնիկյան բարեկամներս, որոնք «Նոր կյանք» խմբագրության անունից առաջարկեցին, որ աշխատակցեմ Ձեր հանդեսին: Հաճությամբ ընդունելով այդ առաջարկը, ուղարկում եմ Ձեզ Հայնեի «Շեգվիգի ջուլհակներ» բանաստեղծությունը, որը խնդրում եմ գետեղեք «Նոր կյանքում» կամ այն ժողովածուի մեջ, որ մոտ ապագայում լույս պիտի տեսնի Ձեր խմբագրությամբ:

Հարգանքներով

Ալ. Ծատուրյան¹

Հասցե՝

Москва, Тверская, д. Гришмана.

⁸ Նկատի ունի գրականագետ, Հրապարակագիր, պատմաբան, հասարակական-քաղաքական, պետական գործիչ, հետագայում ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանին (Գաբրիելյան, 1886–1982):

⁹ Խնդրո առարկա հոգևածը տպագրվել է «Գարուն» ամսանախի 1912 թ. III գրքում (էջ 99–128):

¹ Բանաստեղծ, թարգմանիչ Ալեքսանդր Ծատուրյանի (1865–1917) այս և հաջորդ նամակը ժամանակին պահվել են ԽՄԿԿ Կենտկոմի մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի արխիվում (ֆ. 44, ց. 1, գ. 1): Նամակներն առաջին անգամ հրատարակել է Վ. Վարդանյանը (տե՛ս «Ալեքսանդր Ծատուրյանի և Եղիշե Չարենցի նամակները Դավիթ Անանունին».– «Գրական թերթ», 17. VIII. 1979): Նշված ֆոնդը հետագայում դարձել է ՀԱԱ-ի ֆ. 1455, ց. 1, գ. 100, որտեղ գտնվել են Դ. Անանունին 1912–1923 թթ. Հովհ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Ստ. Զորյանի, Ասրուհյուրի (Ս. Մուբայաջյան), Լեոյի, Ե. Չարենցի գրած նամակները (59 թերթ), այդ թվում Ալ. Ծատուրյանի վերը նշվածները: Այս ֆոնդում եղած բոլոր նամակները, սակայն, անբացատրելի ձևով «անհետացել» են:

ՇԼԵՁՎԻԳԻ ԶՈՒԼՆԻԿՆԵՐ
(Հայնեից)

Դազգահների առաջ նստած՝ նրանք անքուն աշխատում,
Աշխատում են անդուլ, անլաց— ատամներ են կրծրտում.
«Օհ հայրենիք, մենք պատանք ենք հյուսում նեխած քո կյանքին
Եվ երեք տակ անեծք խառնում ամեն հյուսքին ու ծալքին»:

Անեծք նրան, որին հավերժ հայրենիք կոչել ողորմած,
Որին հավերժ աղոթել ենք ձմեռ-ցրտին մերկ, քաղցած
Զուր ենք վերաչ մենք հուսացել, զուր սպասել օր-արև.
Նա մեզ ծաղրել, ծանակել է, մեզ դարձրել է խենթ ու խե ...
Մենք հյուսում ենք, մենք հյուսում:

Անեծք և այն հարուստների տեր ու պաշտպան արքային,
Որ միշտ խոսել է, միշտ անտարբեր մեր հառաչանքին, մեր ցավին ...
Նա մեր վերջին ծուծն է քամում, նա մեզ ձաղկում ու փետում,
Վերջն էլ սրբի բերան քաշում ու շան-սատակ դեն նետում:
Մենք հյուսում ենք, մենք հյուսում:

Անեծք և այն հայրենիքին՝ լրկտիացած, նենգավոր,
Ուր արարն է կեղծիքի հետ ուժեղանում օրեցօր.
Ուր ծաղիկն է թռչում կանուխ, ճրմլած անլոյս ու անկար.
Ուր ոճրածին ճիճուներն են խնդում անզուսպ, անպատկան ...
Մենք հյուսում ենք, մենք հյուսում:

Թռչկոտում են մաքուրները, դազգահներն են աղմկում:
Մենք գործում ենք օր ու գիշեր— անխոնջ ո՛յժ կա մեր բազկում,
Հին հայրենիք, քեզ համար ենք մահու պատանք մենք հյուսում,
Ու զայրույթի բյուր անեծքով քո օրհասին սպասում
Մենք հյուսում ենք ու հյուսում:

— № 3 —

Մոսկվա
27 մայիսի 1912 թ.

Հարգելի պ. Դավիթ Տեր-Դանիելյան

Ցավում եմ, որ Հայնեի «Շլեզվիգի ջուհակներ» բանաստեղծությունը
չպիտի լույս տեսնի Ձեր ժողովածուում: Բայց, հավատացե՛ք, ինձ համար ավելի
ևս ցավալի կլինե՛ր, եթե թարգմանական այդ աշխատությունն պատճառով Ձեր
ժողովածուն որևէ վտանգի ենթարկվե՛ր¹:

¹ Ըստ էություն, «Նոր կյանք»-ում բանաստեղծության թարգմանությունն սպա-
գործությունը խմբագրությունը մերժել է՝ նկատի ունենալով գրաքննության պա-
հանջները:

Ձեռն գարմանում, որ միևնույն բանաստեղծության ուղևորներն թարգմանություններն անարգել լույս են տեսել երկու հրատարակություններ: Ձեռքիս տակ ունեցել եմ երկու թարգմանություններ էլ, որոնք, իմ կարծիքով, միանգամայն հեռու են թե՛ բնագրի հարազատությունից, թե՛ Հայների ստեղծագործական ուժի ու թափի ազդու արտահայտությունից ...

Թեպետ ես գերմաներեն չգիտեմ, բայց վստահ կարող եմ ասել, որ թարգմանությունն կատարված է բնագրից, որովհետև ձեռքիս տակ ունեցել եմ բնագրի արձակ-բառացի թարգմանությունը և օգտվել եմ բացառապես այդ թարգմանությունից:

Թարգմանությունն թողնում եմ Ձեզ մոտ: Եթե ուզենաք ուղարկել «Կայծ» Հանդեսին², ես դեմ չեմ, միայն խնդրում եմ ոտանավորի տակ չդնել անունս, ազգանունս, որովհետև, ով գիտե, ապրում ենք այնպիսի ժամանակներում, որ այդպիսի մի օրինական իրավունքն էլ կարող է անախորժ հետևանքներ ունենալ ... Ուղարկելու դեպքում՝ դրեք կեղծ անուն – Սանդրո³: Այսպես էին կոչում ինձ իմ ծննդավայրում⁴, երբևէ ժամանակ:

Ընդունեցե՛ք հարգանքներս հավաստիքը՝

Ալ. Ծատուրյան

— № 4 —

<Անթվակիր>¹

Պայծառ Դավիթ,

Ստացա հոգվածդ² այսօր: Իսկույն գնացի Աշոտի³ մոտ և միասին կարդացինք: Մեր երկսի կարծիքն էլ այս է. առաջին 9 գլուխը — շատ և շատ լավ ես գրել, առանց տատանվելու կարելի է ասել, որ այդպես և ոչ ոք չէր կարող գրել մեզանում: Իսկ վերջը — շտապելուց է, թե ընչից է — խարաբ ես արել: Որովհետև մեր երկսի համար էլ շատ թանկ է քո մասնակցությունը մեր

² Որքան հայտնի է, 1912 թ. նման անվանումով Հանդես չի տպագրվել:

³ Թե ինչ ճակատագրի է հետագայում արժանացել թարգմանության հրատարակությունը, չգիտեմ. որքան հայտնի է, այն տեղ չի գտել Ալ. Ծատուրյանի երկերի հրատարակություններում: Ի դեպ, 1923 թ. Ե. Չարենցն էլ է թարգմանել և տպագրել գերմանացի բանաստեղծ Հայնրիխ Հայնեի (1797–1856) այս բանաստեղծությունը՝ «Ջուհակները» վերնագրով (տե՛ս Ե. Չարենց. Երկերի ժողովածու, հ. 3, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Գ. Զաքարյան, Երևան, 1964, էջ 269–270):

⁴ Զաքարյանյան:

¹ Ելնելով նամակի բովանդակությունից՝ կարծում ենք, որ այն գրվել է 1915 թ. վերջին–1916 թ. սկզբներին:

² Խոսքը Դ. Անանունի «Հայկական հարցը Ռուսաստանում» վերնագրով ծավալուն հոգվածի մասին է:

³ Նկատի ունի Էջմիածնի ճեմարանի քաղաքատնտեսության, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր պատմության առարկաների դասախոս, փիլիսոփայության դոկտոր, ՍԴՀԿ-ի բովով անցած, հետագայում խորհրդային պետական գործիչ, ակադեմիկոս, ակադեմիկոս պատմաբան, Դ. Անանունի մտերիմ ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյանին (1887–1972):

ժողովածվի⁴ մեջ, ուստի խնդրում ենք, որ նորից գրես վերջը: Թե թույլ տաս—կանենք այս նկատողությունը՝ նախ դուրս գրիր 10 գլխից մինչև վերջ և տեղը գրիր միայն մի կամ երկու գլուխ հետևյալ բովանդակությամբ. ինչպես հոգվածիցը բխում է՝ ուսաստանի պոլիտիկական պահանջները չունենք. այլ ունենք քաղաքացիական պահանջներ (պետիցիան օրինակ) և ահա առանց հասարակության շերտավորման պատմությունն անելու —⁵ ամփոփիր մեր հասարակության ընդհանուր պահանջները ամենաառաջնությունից սկսած մինչև ամենաձախակողմյաններ: Վերջինների պահանջները — կարող ես ներկայացնել քո այն հոգվածի սեղմ բովանդակությունը տալով, որ տպված էր «Նոր հոսանքում»⁶:

Ապա՝ լրերալական վերաբերմունքդ դեպի Վորոնցով-Դաշկովի⁷ թող: Այդ ի՞նչ մանիլովչինա է: Դու ինքդ և դպրոցական հարցի առիթով և մանավանդ հոգային կողմնակցության պոլիտիկայի առիթով բողոքական հոգվածներ ես գրել և նույն իմաստով քննադատաբար վերաբերվել դեպի այդ բյուրոկրատը:

Տաճկահայերի հարցը բոլորովին թող: Վասնզի կլինի մի հատուկ ժողովածու տաճկահայերին նվիրված և այնտեղ կգրես «Հայկական հարց» վերնագրով այդ նյութի մասին: Եթե կարևոր է, կարող ես իհարկե հիշատակել, բայց առանձին գլուխ մի նվիրիր:

Այսքանը: Կարծում եմ, որ ընկերաբար կվերաբերվես մեր այս ընկերական դիմումին և չես մերժի այս ծրագրով ավարտել հոգվածդ, որ ըստ⁸ ամենքի տեղյակ և շնորհալի գրչի ...⁹: Եթե թույլ կտաս — հոգվածդ ետ չեմ ուղարկի և կտպեմ «Գարունի» առաջիկա IV համարում, որ այս տարի ուզում ենք լույս ընծայել¹⁰:

Անմիջապես գրիր — եթե հանձն կառնես մեր խնդիրը կատարել, որ 10-րդ գլխից սկսած հոգվածիդ վերջին մասը քեզ ետ ուղարկեմ:

⁴ Նկատի ունի «Գարուն» ամսանախը:

⁵ Նամակի շարունակությունը թերթ 2-ի վրա է:

⁶ Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր հոսանք» թերթում (1913, № 6, օգոստոս, էջ 1062–1071) Դ. Անանունի տպագրած «Դարձյալ ազգային հարցը և դեմոկրատիան» վերնագրով հոգվածի մասին է:

⁷ Նկատի ունի Կովկասի փոխարքա Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին (1837–1916):

⁸ Նամակի շարունակությունը թերթ 1-ի հակառակ երեսին է:

⁹ Դժվարընթեռնելի բառ է. հավանաբար, արտադրանքն է կամ պրոդուկտն է:

¹⁰ 1916 թ. ապրիլի 23-ին Պետերբուրգից Կ. Միքայելյանին գրած նամակում Վ. Տերյանը մասնավորապես հայտնում է, որ տպագրության է պատրաստվում և աշնանը լույս կտեսնի «Գարուն» գրական-քննադատական ամսանախի IV գիրքը (տե՛ս Վ. Տերյան. Երկերի ժողովածու, հ. չորրորդ, կազմեց և ծանոթագրեց՝ Վ. Չ. Պարտիզունին, Երևան, 1979, էջ 249): Այդ մասին «Հորիզոն» (Թիֆլիս) թերթում հայտարարություն է տպագրվում (տե՛ս 08. VI. 1916): Սակայն «Գարունի» նոր համարներ չհրատարակվեցին. 1917 թ. հունվարին Տերյանի, Մակինցյանի և Միքայելյանի ստորագրությամբ «Նամակ խմբագրության»-ը ծանուցում էր. «Ի նկատի ունենալով «Գործ» ամսագրի երևան գալը. «Գարուն»-ի խմբագրությունը սրանով հայտնում է, որ դադարեցնում է նոր ամսանախների հրատարակությունը ... » (Վ. Տերյան. նշվ. ժող., էջ 430):

Այս անում եմ – որովհետև չնայած քո վեհանձն առաջարկին և փոփոխել, և օգտվել և այլն – չեմ կամենում ինքս փոխած լինել և ոչ մի տառ քո գրածիցը: Հարմարացրու մեր ծրագրին – թարգմանեմ – ղրկեմ¹¹:

Եթե համաձայնությունը ստացա, կսկսեմ թարգմանել և դու այդ ժամանակամիջոցում կկարողանաս հասցնել վերջը:

Շուշի Ծատուրի¹² մերձավոր աշխատակցությանը թերթ է լույս տեսնելու: Աշոտին¹³ և նրա միջոցով նաև ինձ հրավիրել են աշխատակցելու: Աշոտը պայման է դրել, որ Բ. Իշխանյանը¹⁴ չլինի, իսկ ես, որ դու և մեր տեղը լինենք¹⁵: Երևի դու ևս ստացած կլինես հրավեր: Ի՞նչ ես կարծում, բան դուրս է գալու, թե ոչ¹⁶:

Ողջ լեր և գրիր քո Պողոս <Մակինցյան>¹⁷

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 80, թ. 1–2: Ինքնագիր:

¹¹ Խնդրո առարկա «Армянский вопрос в России» վերնագրով հոգվածը լույս է տեսել ուսն գրող, հրապարակախոս Մաքսիմ Գորկու (1868–1936) նախաձեռնությամբ ու խմբագրությամբ 1916 թ. Պետրոգրադում հրատարակված «Сборник Армянской литературы» ժողովածուի մեջ (ի դեպ, ժողովածուն բացվում է այդ ուսումնասիրությամբ): Այս նյութը «Հայերը Ռուսաստանում» վերնագրով 1917 թ. տպագրվել է Բաքվում լույս տեսնող «Գործ» ամսագրում (1917, № 2, փետրվար, Բ. մաս, էջ 1–42): Հայ ընթերցողների համար այսօր էլ «չահեկան»՝ «Գործ»-ում տպագրվածը վերահրատարակել ենք ՊԲՀ-ի 2022 թ. № 3-ում (էջ 245–288):

¹² Նկատի ունի Ալեքսանդր Ծատուրյանին՝ Ալեքսանդր Ռուբենիին:

¹³ Խոսքը Աշոտ Հովհաննիսյանի մասին է:

¹⁴ Բախչի Իշխանյան (1879–1921) – հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ, ՍԴԲՀ-ի, հետագայում Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (ՀՍԴԲԿ, ստեղծվել է 1920 թ. հունվարին Երևանում) հիմնադիր-գաղափարախոսներից, տնտեսագետ, խմբագիր: «1919 թ. հուլիսից նա գլխավորում էր հանրապետության գյուղատնտեսության և պետական գույքի գլխավոր վարչության երկրագործության բաժանմունքին կից Կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի աշխատանքները: Արդեն 1920 թ. վիճակագրական այդ գիտահետազոտական հիմնարկը կոչվում էր Պետական ընդհանուր վիճակագրության գլխավոր բաժանմունք: Բ. Իշխանյանը փաստորեն համարվում էր հանրապետության գլխավոր վիճակագիրը» (Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922, հ. 2, Երևան, 2017, էջ 696): 1920 թ. նոյեմբերին Դ. Անանունին և Բ. Իշխանյանին առաջարկվել է մտնել Ս. Վրացյանի «ձախ» կոալիցիոն կառավարության մեջ, սակայն նրանք հրաժարվել են (տե՛ս նույն տեղում, էջ 697):

¹⁵ Նամակում այդպես է գրված:

¹⁶ Որքան հայտնի է, «բան դուրս» չի եկել. Ալ. Ծատուրյանի՝ Ռուբենիի, «մերձավոր աշխատակցությամբ» լույս տեսած թերթը եղել է 1917 թ. կեսերից Շուշիում Աշոտ Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված ՌՍԴԲ(բ)Հ Շուշիի կոմիտեի օրգան «Նեցուկ» հասարակական-քաղաքական շաբաթաթերթը (լույս է տեսել 8 համար):

¹⁷ Պողոս Մակինցյան (1884–1938) – գրաքննադատ, թարգմանիչ, հրապարակագիր, խմբագիր-հրատարակիչ, խորհրդային պետական, կուսակցական գործիչ:

— № 5 —

5 դեկտեմբերի> 1915 թ.

Սիրելի Դավիթ¹.

Ողջուն և խնդություն մեծ!

Քո ոսկեբերան դարձվածքներից² ինձ ևս մաս ու բաժին հանած կլինես՝ լուրժյան համար: Ախր բան ասացիր, պատվեր տվիր. հիշում ես, իհարկե, հանձնարարությունդ գրքիդ տպագրության մասին³:

Կարող ես վստահ լինել, որ քո հանձնարարությունը նույնքան անմոռանալի է եղել ինձ, որքան և քո դեմքը՝ պայծառ ու լուսեղ: Միայն թե այստեղ տպագրական թուղթ չկար և տպարանական վարչություն⁴ նախագահը չաբավժնեով այդ իսկ պատճառով գնացել է Թիֆլիսում նստել: Նոր վերադարձավ և ես հնարավորություն ունեմ ավետել քեզ, որ այս երկու օրը այստեղ թուղթ կստացվի. ուստի և կարող եմ ընդունել քո պատվերը⁴: Ահա և պայմանները: Գիրքը կշարվի «Արարատի» մեծ տառերով (№ 12). 30 տող x 40 տառ. տպագրական թերթը՝ 12 ռուբլի: 1200 օրինակի վրա կգնա մոտ 15 ստոպ. մի թերթից դուրս կգա 32 էջ: Եթե տպագրվի հասարակ ֆինանսական թղթի վրա, յուրաքանչյուր ստոպը կարժենա՝ 11 ռ. 50 կ.: Ընդամենը կգնա 172 ռ.

¹ Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 208–209)՝ նախաբանում կատարելով մասնավորապես հետևյալ շեշտադրումը. «Նամակները խոսակցական, բարբառային լեզվից փոփոխվել և շարադրվել են ժամանակակից հայերենով...» (էջ 208): Այլ քեզ նորարարական մոտեցում վավերագրեր հրապարակելիս ... Ինչևէ. ըստ այդ մոտեցման՝ հենց երկրորդ տողում (էջ 208) «խնդություն մեծ» բառակապակցությունը դարձել է՝ «խանդավառություն», էջ 209-ում՝ վերևից 3-րդ տողում, «տպարանական» բառը՝ «տպագրական», նույն էջում՝ վերևից 15-րդ տողում, «միջնորդությունը» դարձել է «միջամտություն»: Չծավալվելով՝ նշենք. հրապարակման մեջ կան բացթողումներ, այդ թվում՝ վերջում տպագրված չէ նամակագրի հասցեն:

² Գրող, հրապարակագիր, հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Արամայիս (Միսակ Տեր-Դանիելյան, 1874–1954) «Փշրանքներ» վերնագրով իր ուշագրավ հուշերում Դ. Անանունի մասին գրում է. «... շատերն էին, որ խոսակցության ժամանակ վախվիսում էին նրա սուր, կծու, շեշտակի հարվածներից. շատ սրամիտ էր ու հայհոյական ... հայհոյելը կարծես թե նրա համար օրգանական պահանջ էր» [Ա. Ջ ա ք ա ղ յ ա ն. Հուշեր Դավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 247]: Գրող Ստ. Զորյանն էլ իր նամակներից մեկում գրում է՝ «... իմ ազատախոս ու հայհոյաբան Դավիթ» (Հ. Բ. Ա բ ը ա հ ա մ յ ա ն. Հայ գրողների նամակները Դավիթ Անանունին. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 205): Ա. Հովհաննիսյանը, «ոսկեբերան դարձվածքներ» ասելով, նկատի է ունեցել հայհոյելը:

³ Խոսքը Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» վերնագրով գրքի տպագրության մասին է:

⁴ Նկատի ունի Դ. Անանունի վերոհիշյալ գիրքը էջմիածնի տպարանում տպագրելը:

50 կ. թուղթ: Բրոշյուր կապելու և երեսի թղթի վրա կգնա մոտ 25 ռ. ծախք: Հաշվելով այդ բոլորի վրա տպագրության ծախք 156 ռ. (13 տպ. թերթ. 12 ուղբով՝ յուրաքանչյուր թերթը) ընդամենը գիրքը կնստի՝ 353 ռ. 50 կ.: Եթե տպագրել 1000 օրինակ՝ մոտ 25 ուղբով ավելի քիչ: Չգիտեմ, ձեռնտու է արդյոք քեզ այս հաշվով գիրքդ այստեղ տպագրել տալը: Եթե այո՛, խնդրում եմ ուղարկիր ձեռագիրդ, որպեսզի քանի թղթի պաշարը դեռ չի սպառվել տպագրել տանք գիրքը: Համենայն դեպս շուտ պատասխան գրիր. ի նկատի ունեցիր, որ այստեղ գրած գները, ի նկատի առնելով իմ միջնորդությունը, էժան են նշանակված սովորականից⁵:

Ջերմ բարևներ քեզ՝

քո Աշոտ Հովհաննիսյան

Հասցես՝ Էջմիածին, Ашоту Иоаннисяну.

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 71, թ. 1: Ինքնագիր:

— № 6 —

<Անթվակիր>¹

Շատ սիրելի Դավիթ,

Ստացա պայծառ գրությունդ: Հոդվածդ, որ մի 4–5 օրից լույս կտեսնի մեր ժողովածվի² մեջ կուղարկեմ (6 խավածքները — ОТТИСКИ!) և բնագիրն

⁵ Խնդրո առարկա Դ. Անանունի գիրքը, սակայն, տպագրվել է 1916 թ. Բաքվում:

¹ Դ. Անանունի ձեռքով նշված է՝ «Ստացված է՝ Ապրիլի 25. 1916»:

² Խոսքը, ինչպես վերը նշվեց, Մ. Գորկու նախաձեռնությամբ ու խմբագրությունում հրատարակված «Сборник Армянской литературы» ժողովածուում գետեղված Դ. Անանունի «Армянский вопрос в России» վերնագրով ծավալուն հոդվածի մասին է: Հետաքրքիր է, որ Ստ. Զորյանը 1916 թ. օգոստոսի 21-ին Դ. Անանունին թիֆլիսից գրած նամակում մասնավորապես հայտնում է. «“Арм. Сборник”-ում տպագրված Ձեր հոդվածը մեծ աղմուկ էր հանել վրացիների մեջ մի քանի ֆրագների առթիվ: Քուլթայիսում հրապարակվող «Միջօրեարի» թերթի 4–5 համարում Կիյա Աբաշիձեն «Իմ-ամ» կեղծանունով հայհոյում է Ձեզ: Անպայման «Մշակում» քաղվածքներ կտանք, որից գաղափար կկազմեք ...» (Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 200): Ի դեպ, խնդրո առարկա նամակն այստեղ տպագրվել է կրճատումներով: Այն ամբողջությամբ հրատարակվել է Ստ. Զորյանի «Սրտի մտքը և հարգանքը» ժողովածուում (կազմ. և ծանոթ. Կ. Ս. Զորյան և Հ. Լ. Զորյան, խմբագիր՝ Ա. Գ. Ավինյան, Երևան, 2010, էջ 7–8): Նամակից վերը բերված մեջբերումն այս ժողովածուում մեծ տարբերությունով հրապարակվել է այսպես. «Арм. сборник»-ում տպված Ձեր հոդվածները մեծ աղմուկ են հանել վրացիների մեջ՝ մի քանի ֆրագների առթիվ: Քուլթայիսում հրատարակվող «Մեզոբարի» թերթի 4–5 համարում

էլ հետը: Արխեյին կաց: ... (չորս բառ անհասկանալի է – Ա. Զ.) չէ, հոնորարն էլ հետը:

«Մշակին» ուղարկել եմ մի քանի մանր-մունր և անհետաքրքրական բաներ: Ուզում եմ գրեմ «Մարմնավոր Հայաստան» խորագրով մի մեծ հոդված մեր ... (մեկ բառ անհասկանալի է – Ա. Զ.) ու դեպքերի մասին–տեսնենք:

Բանն այն է, որ այդտեսակ չեզոք գործերով եմ զբաղված, որ ուշք ու միտքս ազատ չէ և չեմ կարող ժողովախոսակալի նվիրել: Ողջունում եմ Ձեր ամսագիրը³ ... բայց վախենում եմ դաշնակցական *засилье*-ից: Վախենում եմ – հիշելով «Բաքվի Ձայնի» փորձը: Քո մասնակցությունը – որոշ գարանտիա է, բայց դարձյալ խախուտ, ինչպես անցյալում: Ազգային հարցն էլ է սրվել և մեկը մյուսի ետևից ժողովածուներ են լույս տեսնում: Նոր լույս տեսավ «Отечество»: Ուզում եմ գրեմ այդ մասին էլ: Բայց այն, ինչ որ ես եմ մտածում մասամբ անպատեհ մտքեր են և դժվար արտահայտելի, մասամբ էլ մի տեսակ մենակ զգալով տատանվում եմ՝ գուցե և չպետք է խոսել, լսող չունենալու դեպքում:

Անհամբեր սպասում եմ գրքիդ լույս տեսնելուն⁴: Ախպեր, զոռ եք աշխատում: Հրեն Սուրխաթն էլ է մի ամբողջ գիրք գրել հուն<ական> գրակ<անություն> պատմությունից⁵: Ղոչաղ եք, ղոչաղ, մեր թայը չեք: Ցոլակին⁶ ողջունիր: Ինքդ լեր ողջ և պայծառ ընդմիշտ:

Քո Պողոս <Մակինցյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 80, թ. 3: Ինքնագիր:

րում Կիտա Աբաշիձեն «Իմ-ամ» պսևիդոնիմով հայհոյում է Ձեզ: ... Մեր վրացական բաժնի կազմողը այդ երկար հոդվածներից այս օրերս քաղվածքներ կտպի «Մշակ»-ում, և հույս ունիմ՝ Դուք որոշ գաղափար կկազմեք նրանց մասին»: Հ. Բ. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված 1916 թ. հոկտեմբերի 25-ին Դ. Անանունին հասցեագրած նամակում էլ Ստ. Զորյանը հայտնում է. «Աբաշիձեի հոդվածից քաղվածքներ թարգմանվեց, բայց անկարելի եղավ տպագրել» (Հ. Բ. Աբրահամյան. նշվ. հրապ., էջ 201): Վերը նշված ժողովածուում այս թվակիր նամակից բերված մեջբերումն էլ տպագրվել է ահա այսպես. «Աբաշիձեի հոդվածի քաղվածքները թարգմանեցի, բայց անկարելի եղավ տպագրել» (էջ 11): Նկատենք. ժողովածուում արձանագրված է, որ հրապարակվող նամակները պահվում են ՀԱԱ-ում, սակայն նշված չէ ֆոնդը, ցուցակը, գործը: Ինչևէ. միևնույն նամակների հրապարակումը նման արտառոց տարբերություններով, մեղմ ասած, առնվազն տարօրինակ է:

³ Նկատի ունի Բաքվում հրատարակվելիք «Գործ» ամսագիրը:

⁴ Խոսքը «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» վերնագրով գրքի մասին է:

⁵ Հարություն Սուրխաթյան (Թումանյան, 1882–1938) – գրականագետ, հրապարակախոս, քննադատ, թարգմանիչ, մշակութային և հասարակական գործիչ: Նկատի ունի նրա «Հին հունական գրականություն: Դասական շրջան: Էպոս: Քնարերգություն: Դրամա» (Թիֆլիս, 1922) վերնագրով գիրքը:

⁶ Նկատի ունի գրականագետ, գրաքննադատ, թարգմանիչ, ՀՍԴԲԿ-ի հիմնադիր անդամ Ցոլակ Խանզադյանին (1886–1935):

պատմաբան չի դառել, թեկուզ հենց Երիցյանի շկոլային պատկանող, այլ ...
աբեղա հոգով և մտքով: Երևի լսել է, որ ամուրի ես, ուզում է քեզ համար ևս
գայթակղության դուռ բանալ: Դյւհ-դ բարձր պահիր, սիրելի Դավիթ! Թժի՛ր
սրանց գերեզմանների վրա և անցի՛ր:

Պողոսի⁸ հասցեն՝ Эривань, Карвансарайская 34.

Ջերմ բարևներ քո Աշոտ <Հովհաննիսյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 73, թ. 4: Ինքնագիր:

— № 8 —

Էջմիածին
24 հունվարի 1917 թ.

Սիրելի Դավիթ!¹

Կարդացի նամակդ և ահա՛ պատասխանում եմ: Եվ քանի որ դեռ նոր
ենք մտել մեր հարաբերությունների ռոմանտիկական շրջանը, թույլ տուր
ինձ ևս լինել սրտաբաց ու բացատրվել քեզ հետ նախ և առաջ սիրո մեջ:

Գաղտնիք չէ իմ բարեկամների համար, որ եթե կա մեկը իմ համախոհ-
ներից, որ եղել է իմ սիրո ու հարգանքի մշտական առարկան՝ դա հենց քո
լուսավթամախ անձնավորությունն է: Դեպի քեզ ունեցած այդ վերաբեր-
մունքին հիմք է եղել նախ և առաջ այն գիտակցությունը, որ ներկայումս
ապրող հայ հրապարակաստների մեջ դու միակն ես, որ ունես քո պաշտոնին
վայել և՛ բնական ձիրք, և՛ բարոյական կշիռ: Սիրով և հետաքրքրությամբ եմ
կարդում քո բոլոր գրությունները և գոհունակության զգացումով հետևում
քո աճող գրական ճաշակի և ունակությունների ծավալմանը: Հատկապես
գնահատելի եմ համարում քո գրություններն այն պատճառով, որ մեր հոսան-

⁸ Խոսքը Պողոս Մակինցյանի մասին է:

¹ Նամակն առաջին անգամ հրատարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս «Պատմություն
և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 211–213): Դրանում կան մի
շարք տարբերություններ. այսպես, օրինակ, էջ 211-ի վերևից 13-րդ տողում «հե-
նակետների» բառը տպագրվել է՝ «ձեռակերտների», 19-րդ տողում «եղումուտ»-ը
դարձել է «հետամնաց», ներքևից 1-ին տողում «փորել»-ը՝ «փոխել», «ոչ»-ը՝ «սեպ»,
էջ 212-ի վերևից 1-ին տողում «խրվելը»՝ «խրել», էջ 213-ի վերևից 15-րդ տողում
«Մեծ շենում» գյուղի անունը հրապարակվել է փոքրատառով՝ «մեծ շենում», 17-րդ
տողում «Մտադիր»-ը՝ «Մտածում եմ», 22-րդ տողում «ճանապարհորդագրութ-
յունների» բառը՝ «ճանապարհորդությունների» և այլն: Կան մի շարք բացթողում-
ներ. էջ 211-ի 2-րդ տողում «Եվ քանի որ»-ից հետո բաց է թողնված «դեռ» բառը,
նույն էջի ներքևից 14-րդ տողում «այդպես եմ ուզում»-ից հետո՝ «ես»-ը, էջ 212-ում
վերևից 6-րդ տողում՝ «ունի» բառից հետո «իր»-ը և այլն, և այլն:

քին² պատկանող մտավորականներից ոչ ոք այնպես սերտորեն չի կապված մեր աշխարհայացքի սոցիալական հենակետների – արդյունաբերական դեմոկրատիայի հետ, որքան հենց դու: Ես միայն զայրանալ կարող էի, երբ, քո մի քանի մեղքերի վրա ծանրանալուց հետո, մեր շարքերից քեզ մնաս բարև ուղղեց ... Գ. Պիճիկյան³. ավելի քան ծիծաղելի էր այդ սոցիալական ժեստը: Մեզանից յուրաքանչյուրի առնչությունը հայ սոցիալական դեմոկրատիայի հետ ունի նախ և առաջ գրական-իրեական ծագում, մինչդեռ քո կապը նրա հետ ունի էլ և կենսական. մեր հայացքները հարուստ են նախ և առաջ երևմուտ տարրերով ու կազմակերպվել են կողմնակի ազդեցությունների ներքո, մինչդեռ քո համոզմունքները ինքնաբերական են և կադավարվել են փորձի ու պայքարի մեջ: Մեր մեջ ոչ ոք չէ կարող պատկանել հայ բանավորական շարժմանը և հայ սոցիալիստական մտքի պատմությանն այն չափով, ինչ չափով դու ես պատկանում դրանց: Պատահական երևույթ չէ անշուշտ, որ դու առաջինն ես սոցիալիստորեն մտածող հայ մտավորականներից, որ լուրջ ձգտում է ցույց տվել դեմ հայ հետևողական դեմոկրատիայի հասարակական իրեալը նրա «գոյություն ինքնօրինակ պատվանդանի» վրա. այդպես եմ ուզում ես ըմբռնել քո վերջին աշխատություն⁴ իսկական նպատակը:

Բայց ես բավականանում եմ այդ խոստովանությամբ և դրանով էլ չափավորում իմ սիրային հափշտակությունը: Քեզ հետ ի միասին հարելով միանգամայն այն հոսանքին, որ կոչում ունի հաղթահարելու հայ մարքսիզմի զարգացման բացառապես լուսավորչական շրջանը և չբավականանալով հայ սոցիալիստական մտքի այն հին հոգևոր կացարանով, որ կառուցվել է սիմպլիզատորությունների և անալոգիան որպես ապացույց ճանաչող մտածողությունից աղյուսներով ես հարկադրված եմ հիշեցնելու քեզ, որ մեր նախորդներից մեզ տարբերողը պետք է լինի այսուամենայնիվ ոչ թե հին տեսակետն ու ուղղությունը, այլ նոր մտածելակերպն ու էությունը: Եթե մեր գործերը պետք է դառնան ավելի նշանակալից, քան այն, ինչ արել են մեզանում մեր

² Նկատի ունի Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը:

³ Գազիկ Պիճիկյան (1882–1938) իրավաբան, տնտեսագետի մասին խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում հիշատակություն չկա: Եղել է ՍԴԲԿ-ի, հետագայում՝ ՀՍԴԿ-ի հիմնադիր անդամներից, Բաքվում 1917–1918 թթ. լույս տեսած ՍԴԲԿ-ի օրգան «Բանվոր» շաբաթաթերթի խմբագիր-հրատարակիչը: Ի դեպ, Դ. Անանունը «Բաքվի շիրմները» հոդվածաշարում գրում է. «... ես ստիպված էի իմ խմբագրած «Բանվորի» էջերից հայտարարել ... (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)» [տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 29. III. 1919]: 1920–1921 թթ. եղել է Հայկոոպի նախագահը: Նաև հավելենք. Գ. Պիճիկյանը, ում «1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ժամանակ ինքն էր (Դ. Անանունը – Ա. Զ.) բանտից ազատել, նրա (Դ. Անանունի – Ա. Զ.) ձերբակալությունից հետո (1927 թ. – Ա. Զ.) Թիֆլիսում մոտեցել է Հայաստանի Պետքաղվարչության պետ Ս. Մելիք-Հովսեփյանին և հայտնել Դ. Անանունի ու ՀՅԴ-ի կապերի մասին: ... Գ. Պիճիկյանն այդպես է արտահայտել իր «երախտագիտությունը» Դ. Անանունին՝ Փետրվարյան ապստամբության օրերին իրեն և կնոջը բանտից ազատելու համար ...» (տե՛ս Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանուն, էջ 151):

⁴ Խոսքը «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800–1870)» վերնագրով գրքի մասին է:

նախորդները, անհրաժեշտ է, որ մենք կազմակերպվենք որպես Հայ անցյալի ու ներկայի խոր և բազմակողմանի ճանաչողությամբ ղեկավարվող մի ուժ: Սակայն մեր գիտակցության «ազգային» այդ հիմնավորումը չպետք է բանա մեր առաջ «ազգային գիտակցության» մի նոր անդունդ. մեր նպատակն է փորել Հայ կյանքը և ոչ խրվել նրա մեջ: Փնտրելով Հայ կյանքում գոյության իրական հենակետներ՝ մեր կամքը չէ ապօրինի կենսակցություն հաստատել այդտեղ գործող այն ուժերի հետ, որոնց դեմ պայքարելու կոչումն ունենք մենք: Մեր մտահոգության առարկա չէ կարող լինել «Հայրենաբաղձ Հայություն» ազգային հավաքումը⁵, այլ միայն և բացառապես Հայ սոցիալական դեմոկրատիայի դասակարգային հավաքումը: Հայ սոցիալական դեմոկրատիան պետք է ցույց տա, որ նա ունի իր հատուկ միասիան Հայ կյանքի մեջ. նա կարող է հանդես գալ որպես ազգային դասակարգ իր սոցիալական միասիայի իրագործման ճանապարհով: «Ազգաշինությունը», որպես նպատակ Հայության հավաքական ջանքերի, պետք է նկատվի որպես դասակարգային պայքարի տեսակետի վրա կանգնած դեմոկրատիայի ոգուն անհարազատ մի մտահոգումը: Դա մի գաղափար է սխալ իր հիմքերով և վնասակար իր հետևանքներով:

Յուրաքանչյուր համակցություն պարտավորացնում է, գիտակցաբար թե անգիտակցաբար՝ այդ միևնույն է: Յուրաքանչյուր աննպատակ գործակցություն հակառակորդի հետ կոտրում է դեմոկրատական պայքարի թափը և բխցնում նրա մտայնության դիալեկտիկական սրությունը: Այդ առումով է, սիրելի Դավիթ, որ չփնտրելով հանդերձ «Գործ» ամսագրի պիտանիությունը, որպես գրական հանդեսի, չեմ կարող չհամարել այն վնասակար, որպես հասարակական օրգանի: Պաշտոնապես նա չունի ուղղություն. սակայն փաստորեն նա մի նշանացույց է Հայ հասարակական տրամադրությունների մի որոշ ուղղության. նա պետք է դառնա ժամադրավայր այն բոլոր հոգնած ուղեղների համար, որոնք սոցիալական համերաշխության մեջ են փնտրում իրենց հոգեկան հանգիստը: Հրատարակած № 1-ը կարծես նույնիսկ նախորդում է ամսագրի ապագա ուղղությունը. նրա ամենաձախակողմյան հոդվածը «Փորձության ժամի» մասին⁶ մի կատարյալ փորձություն է Հայ սոցիալական դեմոկրատիայի պատմության համար: Անանունը վճռական քայլ է անում դեպի աջ և ձեռք մեկնում անհաստատ քայլերով աջից ձախ թեքվող Մանանդյանին⁷: Ի՞նչ կարող է առաջ գալ այդ երջանիկ հանդիպումից: Անշուշտ. իր անծայր մեղքերը զղջացող մի Չիլինկարյան⁸ միայն, քանի որ բացի այդ

⁵ Նկատի ունի Հայաստանում Հայության ազգային համախմբման անհրաժեշտության մասին Դ. Անանունի տեսակետը:

⁶ Խոսքը Դ. Անանունի «Փորձության ժամին» վերնագրով հոդվածի մասին է (Բ. մաս, էջ 19–24):

⁷ Նկատի ունի պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ, մանկավարժ Հակոբ Մանանդյանի (1873–1952) «Ազգության գաղափարը» վերնագրով հոդվածը (Բ. մաս, էջ 1–18):

⁸ Խոսքը ՀՅԴ կուսակցության անդամ, խմբագիր Արտաշես Չիլինգարյանի (Ռուբեն Դարբինյան, 1883–1968) «Հայության մեծ տաղնապը» հոդվածի մասին է (Բ. մաս, էջ 91–110): Վ. Հակոբյանը Չիլինգարյանի անունը գրել է Արշավիր (տե՛ս «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 212):

միակ բնական սինթեզից հայ հասարակական միտքը վաղուց է, ինչ հոգևոր հանգրվան չի փնտրում ոչ Գեղամյանի⁹, ոչ Անկախի¹⁰, ոչ Յրանկյանի¹¹ և ոչ նույնիսկ ... մեր պատմական Բախշի Զախարիչի¹² գրվածքներում: Չիլինկարյանն անկասկած «չիտակ» մարդ է և անպայման «լուրջ» մտածող մի գլուխ: Նա կարող է նկատվել որպես մարմնացումը այն նշանաբանի, որ ընտրել է իր համար «Գործ» ամսագիրը: Բայց և այնպես, արժե՞ ոգևորվել թեկուզ հենց մի այդպիսի բարի ծնունդով: Այդ նոր Մագլթաղիներն չէ համենայն դեպս այն ապահով կամուրջը, որ պետք է ձգվի հայ դեմոկրատիայի ներկա անկազմակերպ վիճակի ու նրա «հավաքման» առաջիկա հանգույցների միջև:

Աշխատակցելով հասարակական դեմքից զուրկ օրգանների մեջ՝ մենք ավելի ևս խրախուսում ենք այն անկազմակերպ վիճակը, որի մեջ գտնվում է այսօր հայ հասարակական միտքը: Ուժերի հսկայական վատնում, և ոչ մի արդյունք: Ահագին եռանդ և ուժ ենք թափում կենդանություն ներշնչելու զառամած «Մշակ»-ի պես մի այլանդակություն՝ չենք նկատում, որ դրանով իսկ մեզ վրա ենք առնում պատասխանատվություն պատանի «Պայքարի»¹³ անկիրթ բարքերի ու տղայական մտածելակերպի համար: Այսօր մենք կենտրոնացնում ենք մեր ուժերը «Գործ»-ում ու այդպիսով թուլացնում անկախ դեմոկրատական սոցիալիստական օրգան ունենալու պահանջը: Եվ այսպես անվերջ: Սխալ է կարծել, թե մեզ կհաջողվի նվաճել օտարի ստեղծած տաքուկ անկյունները: Հիշիր, թե ինչպես վարվեցին Յոլակի¹⁴ ու քեզ հետ Բաքվի հայ օրաթերթերը: Չպետք է ենթադրել, որ ավելի վեհանձն կգտնվեն «Գործ»-ի ֆինանսական մագնատները: Ինչ վերաբերում է «Մշակ»-ին՝ մինչև այժմ դեռ չհաջողվեց «դարձի բերել» ոչ այդ թերթի խմբագրին¹⁵ և ոչ էլ նրա ընթերցողներին: Առաքելյանը ամենից քիչը գերեզմանի մասին է մտածում: Նա դեռ նոր եռանդ է զգում իր մեջ ու դեռ նոր է սկսում միջոցներ ձեռնարկել միացնելու իր համախոհներին մի նոր կուսակցություն¹⁶ մեջ: Գուցե քո անցյալ տարվա ռեցեպտները ևս առանց հետևանքի չեն մնացել Առաքելյանի այս նոր ծննդաբերությունը արագացնելու տեսակետից: Սակայն նաև այդ դեպքում ճիշտ է, թե մարքսիստները չեն, որ շահագործում են մշակականներին, այլ,

⁹ Նկատի ունի հոգևոր գործիչ, պատմաբան, հրապարակագիր, գրող, մանկավարժ Եղիշե (Հովակիմ) ա. ք. Գեղամյանի (Հայկունի, 1840–1920) «Պետրոս Շանչյան» վերնագրով նյութը (Բ. մաս, էջ 41–65):

¹⁰ Խոսքը գրական-հասարակական գործիչ, խմբագիր Լևոն Սարգսյանի (1862–1927) «Հուշեր իմ անցյալից» նյութի մասին է (Բ. մաս, էջ 36–41):

¹¹ Նկատի ունի փիլիսոփա Երվանդ Յրանկյանի (1878–1928) «Էռնստ Մախի փիլիսոփայությունը (նրա մահվան առիթով)» հոդվածը (Բ. մաս, էջ 66–85):

¹² Խոսքը Բախշի Իշխանյանի «Ինքնուսումնասիրություն և ինքնաճանաչողություն (գիտողություններ և գործնական առաջարկներ)» վերնագրով հոդվածի մասին է (Բ. մաս, էջ 24–36):

¹³ Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի 1914–1917 թթ. Բաքվում ՀԶԴ-ի կողմից հրատարակվող «Պայքար» թերթը:

¹⁴ Նկատի ունի Յոլակ Խանգադյանին:

¹⁵ Խոսքը հրապարակագիր, գրող, մանկավարժ, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ Համբարձում Առաքելյանի (Շահրիար, 1855–1918) մասին է:

¹⁶ Նկատի ունի Թիֆլիսում 1917 թ. ապրիլին ստեղծված Հայ ժողովրդական կուսակցությունը. Հ. Առաքելյանը դրա հիմնադիրներից էր:

ընդհակառակը, սրանք են, որ օգտագործում են իրանց նպատակների համար նրանց գրական աշխատանքը:

Իհարկե, ես չեմ գրում այս տողերը քեզ խելքի բերելու նպատակով: Դու ունես քո ուրույն ըմբռնումները այստեղ շոշափած խնդիրների մասին և քո գործնական քայլերը միանգամայն հետևողական են քո այդ ըմբռնումների տեսակետից: Ես կամենում էի միայն հայտնել քեզ, թե զորեղ հիմքեր չեմ գտնում փոխելու իմ հին կարծիքը «Գործ»-ում աշխատակցելու մասին¹⁷: Եվ շատ ցավում եմ, որ դա այդպես է, քանի որ իմ ջերմ ցանկությունը կլինեք ունենալ քեզ հետ որևէ գրական ժամադրավայր. միայն թե մեր տեսակցություն քաղցր ժամերը չդառնացնեն օտարի դիտող հայացքը¹⁸:

Հունվարի տոներին Պողոսի¹⁹ մոտ էի, երբ ստացվեց ու կարդացինք միասին քո նամակը: Շատ ցավեցինք, որ առիթ չպիտի ներկայանար հանդիպելու քեզ:

¹⁷ 1916 թ. սեպտեմբերի 23-ին Դ. Անանունին Աշոտ Հովհաննիսյանի գրած նամակից հայտնի է, որ նախապես խոստացել էր աշխատակցել «Գործ»-ին (տե՛ս Դավիթ Անանունի նամակագրությունից. – ՊԲՀ, 1984, № 1, էջ 173–174, նաև՝ Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 209–210): Ի դեպ, ուշագրավ են «Գործ»-ին աշխատակցելու հետ կապված Շիրվանզադեի և Ստ. Զորյանի՝ Դ. Անանունին գրած նամակները (տե՛ս Վ. Բ. Ա բ ր ա հ ա մ յ ա ն. նշվ. հրապ., էջ 199, 200–201, Ստ. Զ ո Ր յ ա ն. Սրտի մտոք և հարգանք, էջ 9):

¹⁸ Բաղաքական սուր բանավեճը երբեմնի գաղափարակից ընկերների միջև, սակայն, չէր խանգարում իրար հանդեպ բարեհաճ լինելուն, մտերմությունը, որը, անկասկած, կարևոր դեր ուներ նրանց փոխհարաբերություններում: Դ. Անանունը «խելքի» չի եկել. նրա անունը կա խմբագրական խորհրդի կազմում: «Գործ» գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիրը լույս է տեսել 1917 թ. հունվար-դեկտեմբերին: Առաջին համարում (էջ 165–166) խմբագրությունը մասնավորապես ծանուցում էր. ««Գործը» մի հոսանքի կամ մի ուղղության բերան չէ: Նրա հրատարակման գաղափարը երկնվել է տարբեր աշխարհայացքի տեր մտավորականների մեջ: Ահա լրանում է մի տարին, որ այդ մտավորականների խումբը հարթում է խոչընդոտները և ստեղծում այն պայմանները, որ հնարավոր լինի Բաքվում հրատարակել մի ամսագիր: ... «Գործը» խմբագրվում է հատուկ խմբագրական կազմի ձեռքով, կազմի, որ այդ նպատակի համար լիազորվել է նախաձեռնող մտավորականների ընդհանուր ժողովից: Խմբագրական կազմը գիտակցում է ընկերովի աշխատանքի թե ձեռնառու և թե պակասավոր կողմերը: Նա համոզում ունի, թե ընկերովի աշխատանքով հնարավոր կլինի խուսափել շատ սխալներից, բայց և ընդունում է, որ կարող է իր հավաքական որոշումներով անհաճո վճիռ արձակել այս կամ այն գրական երկի մասին: Եվ եթե անգամ պատահեն նման դեպքեր միանգամայն սխալ կլինի եզրակացնել, թե խմբագրական կազմը կարող է առաջնորդված լինել որևէ կանխակալ դիտումով: Ոչ. նրա մտահոգությունը լավ ասված, շնորհքով ու հմտությամբ գրված հայ խոսքի գոյությունն է, որ բանակից էլ ելած լինի նա: Այս տեսակետից խմբագրական կազմը լայն հյուսիքներ է և ոչ նեղսիրտ աղանդավոր»: Ամսագրի խմբագիրը Կոստանդին Կրասիլնիկյանն էր, հրատարակիչը՝ Սարգիս Տեր-Ղազարյանը, խմբագրության անդամները՝ Դ. Անանունը, Եր. Թադևոսյանը, Յ. Խանգաղյանը, Հ. Մանանդյանը և Արտ. Զիլինգարյանը: Յ. Խանգաղյանը 1917 թ. մարտին հեռացել է «Գործ»-ից: Այդ մասին տեղեկանում ենք նրան Վ. Տերյանի գրած <1917, 30 մարտի, Սուխումի> թվակիր նամակից. «Սիրելի Ցեյ // Անշնորհք բացիկդ ստացա, բայց բան չհասկացա: Ինչո՞ւ ես «Գործ»-ից հեռացել, գրի՞ր, դա շատ կարևոր է և հետաքրքրական: Գուցե ինձ է՞լ պետք է հեռանալ: Մի ծուլանա, գրի՛ր խնդրեմ» (Վ. Տ ե Ր յ ա ն. նշվ. ժող., էջ 313):

¹⁹ Նկատի ունի Պողոս Մակինցյանին:

Հիշեցինք քեզ, և ես պատմեցի Պողոսին քո այն մանկական հիշողությունների մասին, որ լսել էի քեզնից անցյալ տարի Բաքվում։ Մեծ շենում ձեզ հարևան ապրող այրի կնոջ («խասա») մարդու գնալու պատմությունը, որ շատ զվարճություն պատճառեց։

Ազատ ժամերս պարապում եմ մի շատ կարևոր նյութի վրա։ Մտադիր եմ մի ուսումնասիրություն հրատարակել տաճկահայերի հասարակական-տնտեսական զարգացման մասին՝ օսմանցիների տիրապետության ժամանակաշրջանում։ Թեման դժվար լինելուց զատ, զգում եմ նյութի պակասություն ևս. եղած նյութերն էլ սարսափելի կերպով ցրված են հայ և օտար հրատարակությունների մեջ։ Հայ հիշատակարանները քիչ բան են տալիս. երևի հարկադրված պետք է լինեմ հիմնավորել իմ տեսությունը հին և նոր ճանապարհորդագրությունների ու նման օտար հրատարակությունների տվյալներով։

Խորեն Լորենցը²⁰ հասավ էջմիածին։ Երեք նամակ էր բերել ուղղած ինձ, Ալթունյանին²¹ և Սիմ. Հովյանին²². միամտաբար այդ երեքն էլ հանձնեց մեզ միաժամանակ, այն էլ ուսուցչական սենյակում ... ծիծաղելի վիճակի մեջ ընկավ թե ինքը, թե մենք։ Նրա հարցը դեռ չէ քննված։ Կաշխատեմ օգտակար լինել նրա գործին։

Ընդունիր առայժմ ջերմ բարևներ և ների՛ր, եթե նամակով քեզ վշտացնում եմ։

Քո Աշոտ <Հովհաննիսյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 74, թ. 5–7: Ինքնագիր։

²⁰ Խորեն Բորյան (1892–1919) – հեղափոխական գործիչ։ Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների մասնակից Գ. Ղազարյանը (1888–1960) «Հին «правда»-ն Բաքվում (Երիտհիշողություններ)» վերնագրով հոգվածում գրում է. «Դեռ պատանի էի. սովորում էի Բաքվի հայոց «Մեսրոպյան» դպրոցում։ ... Մի դասարանում և մի սեղանի էինք նստում ես և հանգուցյալ Խորեն Բորյանը (Խ. Լորենց – բանաստեղծ) ընկ. Բագրատ Բորյանի և 26 կոմիսարներից մեկի – Արմենակ Բորյանի փոքր եղբայրը» («Խորհրդային Հայաստանի», 08. V. 1927)։ Խ. Բորյանը գրել է բանաստեղծություններ, որոնք 1910-ական թվականներին տպագրվել են անդրկովկասյան մամուլում Խորեն Լորենց ծածկանունով (տե՛ս Բ. Մ. Հ ո վ ա կ ի մ - յ ա ն. Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 191)։ Գնդակահարվել է ղենիկիյան զորքերի կողմից։ Ի դեպ, խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում նրա մասին հիշատակություն չկա։

²¹ Գևորգ Ալթունյան (1881–1947) – գրականագետ, թարգմանիչ, դրամատուրգ։ Դասավանդել է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում։

²² Սիմոն (Սիմեոն) Հովյան (Դոկտոր Տաշիր, 1869–1942) – Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության (ստեղծվել է 1887 թ. ժնևում) գործիչ, խմբագիր։ Դասավանդել է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում։ Վ. Հակոբյանը նրա ազգանունը գրել է Հովոյան (տե՛ս «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 213)։

— № 9 —

Հոնգոն
3 ապրիլի 1917 թ.¹

Հարգելի պր. Դ. Անանուն,

Հույս ունեմ մի քանի ամիս հետո հոս հրատարակել մի հատոր հայկական պատմություն՝ առանձնապես շեշտելով հայություն կյանքի պայմանները Կովկասի և Տաճկահայաստանի մեջ ժիժ. դարու սկզբից: Իհարկե ես կընտրեմ պրոպագանդի բնություն ունեցող մի ուղղություն՝ հնարավորության չափով առանց շեղվելու առարկայական անաչառությունից: Գուցե ... (մեկ բառ անհասկանալի է— Ա. Ջ.) կստանամ ձեր «Հասարակական զարգացման» առաջին հատորը շուտով: Նկատի ունեմ նաև «Գործի» մեջ Ձեր գրածները: Հրապարակվելիք հատորը իհարկե կլինի անգլերեն, և մեր անգլ<իացի> բարեկամները այդպիսի մի հատորի հրատարակությունը գտնում են օգտակար:

Խնդրեմ թույլ տվեք օգտվել Ձեր ուսումնասիրություններից, առաջիկա աշնան հատորը լույս ընծայել կարենալու համար:

Հարգանքներով

Ձերդ Արշակ Սաֆրաստյան²

Հ. Գ. Կաշխատեմ շուտով «Գործին» ուղարկել մի գրություն:

Ա. Ս.

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 92, 1 թ.: Ինքնագիր:

— № 10 —

Բաքու
9 հունիսի 1917 թ.

Հայոց Կ. Ազգային Բյուրոյի
Հրատարակչական Մասնախմբին

Մեծ. պ. պ.

Ստացել եմ Ձեր հրավերը «Հայոց հասարակական կյանքը Ռուսաստանում» վերտառված հոդված գրելու Բյուրոյի հրատարակելիք «Կարմիր Գրքի»

¹ Նամակը գրված է “The Armenian United Association of London” ձևաթղթի վրա:

² Ազգային-հասարակական գործիչ, հայագետ, լրագրող, դիվանագետ Արշակ Սաֆրաստյանի (1885–1958) մասին խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում հիշատակություն չկա:

Համար: Իբրև ազգի անդամ և որոշ քաղաքական-հասարակական աշխարհայացքի տեր մի մարդ ես միշտ բողոքել և դեմ եմ եղել Ազգային Բյուրոյի վարած քաղաքականության: Այս պատճառով էլ չեմ կարող աջակցել Բյուրոյի այդ նախաձեռնած աշխատանքին¹:

Հարգանք՝ Դ. Անանուն

ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 1: Ինքնագիր:

— № 11 —

4 ապրիլի 1919 թ.

Մեծարգո
Պրն Դավիթ Անանունին¹

Առաջիկա գարնան կրանա Վանի Մեծ Իմաստասեր երջանկահիշատակ խրիմյան Հայրիկի ծննդյան հարյուրամյակը — 1820 ապրիլ 4 — 1920 ապրիլ 4 (հ. տ.):

Մեծ ժողովրդասերի ծննդյան հարյուրամյակը հավերժացնելու համար, երկու տարի ի վեր է, որ խրիմյան Հայրիկի մասին ես կհավաքեմ բազմատեսակ անտիպ նյութեր, որոնք ժողովածուի ձևով լույս պիտի տեսնեն առաջիկա գարնան: Իմ հավաքած նյութերը — կենսագրական անտիպ տեղեկությունները, Հայրիկի սրախոսությունները, անեկդոտները, անտիպ նամակները և լուսանկարները, Հայրիկի անսահման ժողովրդականությունը հաստատող բազմաթիվ փաստական տեղեկությունները և այլն, որոնք բոլորն ալ նորություններ են, նաև կարևոր աղբյուր՝ Հայրիկի մանրակրկիտ կենսագրությունը գրողին համար:

Ուստի այսու կդիմեմ այն բոլոր անձնավորություններուն և կիսնդրեմ, որ եթե գիտեն Հայրիկի սրախոսությունները, անեկդոտները, ունին Հայրիկի նամակները, և վերջապես կրնան ունէ գրավոր կամ բանավոր նոր ու հետաքրքիր տեղեկություն հաղորդել ինձ, այդպիսի անձնավորություններուն երախտապարտ պիտի մնամ և անոնց անունը ուրախությամբ պիտի հիշեմ ժողովածուի առաջաբանին մեջ:

Ի դեպ հայտնեմ, որ Հայրիկի ծննդյան հարյուրամյակի օրը (1920 ապրիլ 4/17) էջմիածնի մեջ, Հայրիկի գերեզմանին վրա կատարվելու է սգահանդես և ժողովրդական մեծ օր: (Նրեկույթ, հանգանակություն, հանդեսներ և այլն):

Հիշյալ ժողովածուի հրատարակության օգտին հանգանակված է (Հայրիկի մահվան տասնամյակի օրը 1917 հոկտեմբեր 29 — նոյեմբեր 6) մոտ 500 ուրբի գումար մը. այդ հանգանակությունը դեռ կչարունակվի:

¹ Մականգրված է՝ «Ի նկատի առնել»: Ընդգծվել է ստացողի կողմից:

¹ Անուն-ազգանունը գրված է ձեռագրով:

Իմ հասցեն Էջմիածին՝

Հայկ Աճեմյան²ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 3⁶: Մեքենագիր:

— № 12 —

6 հուլիսի 1919 թ.

Սիրելի Դավիթ¹,

Ձեռն կարող երևակայել, թե որքան վշտացած եմ, որ չկարողացա քեզ տես-

² «... գրագետ, վաստակավոր կրթական գործիչ, Սպահանի համալսարանի հայագիտական բաժնի ղասախոս» [տե՛ս «Արծվի Վասպուրական» (Ֆրեզնո), 1965, մայիս-հունիս, թիվ 3, էջ 1030] Հայկ Աճեմյանի (1898-1965) մասին խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում հիշատակություն չկա: Հայտնի է, որ 1909-1915 թթ. Վանի երամյան դպրոցում աշակերտելիս, պատմագիտական պեղումներ և ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով 1916 թ. հունիսին Վան ժամանած ռուս գիտնական ու հայագետ Ն. Մառի արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցելիս, ապա ռուսական բանակի հուլիսյան նահանջից հետո՝ սեպտեմբերից՝ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում ուսանելիս, 1918 թ. Էջմիածնի «Հայրիկյան թանգարան»-ի կառավարիչ, գիտնական ու բանասեր Գարեգին արք. Հովսեփյանի օգնական աշխատելիս, զբաղվել է Նորիմյան Հայրիկի կյանքի ու գործունեության մասին նյութեր հավաքելով: 1919 թ. եղել է Վաղարշապատում հրատարակվող ՀՅԴ Էջմիածնի չրջանային կոմիտեի օրգան «Արարատյան աշխատավոր» գյուղացիական թերթի խմբագրական կազմի անդամ: 1920 թ. Հ. Աճեմյանը հրատարակել է «Խրիմեան Հայրիկ: Ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820-1920: Արծիւ-Հայրիկ-Պապիկ: Նուագող վշտից Հայրենեաց Հայոց» վերնագրով գրքուկը: Դրա կազմի վերջին էջի ներսի կողմում գրված է. «ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍ Է ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ (Անտիպ նիւթեր Հայրիկի մասին)» ժողովածուն: Ձեռագրվելով նկատենք, որ 1921 թ. փետրվարյան ասպատակությունից հետո՝ ապրիլ-մայիսին, նա «Թափառել է» Արագածի լանջերում, ապա հունիսի սկզբին անցել է Պարակաստան՝ Թավրիզ: Խառնակ ժամանակներ էին, նամակում նշված ժողովածուն չի հրատարակվել. դրա նյութերը մեծապես օգտագործվել են 1929 թ. Թավրիզում Հ. Աճեմյանի հրատարակած «Հայոց Հայրիկ. «Նուագող Վշտից Հայրենեաց Հայոց», առաջին հատոր: Կենսագրություն» վերնագրով ստվարածավալ (856 էջ) գրքում:

¹ Նամակն առաջին անգամ հրապարակել է Հ. Բ. Աբրահամյանը (տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 202) աղճատված՝ բազմաթիվ վրիպակներով, տարրնթերցումներով, բացթողումներով ու կրճատումներով: Թեև առաջաբանում (էջ 198) նշում է, որ «Մի շարք նամակներում կատարել ենք անհրաժեշտ կրճատումներ և լեզվական շտկումներ», սակայն անհասկանալի է մնում՝ «անհրաժեշտ կրճատումներ» ասվածը (քանի որ նման ձևով վավերագրաբանական հրապարակելը, այն էլ՝ ակադեմիական ամսագրում, արտառոց երևույթ է, ստորև չձեռնարկվելով կանոնադաշտնադրված դրանցից մի քանիսին): Հավելենք՝ խնդրո առարկա նամակն ամբողջությամբ 2010 թ. տպագրվել է Ստ. Զորյանի «Սրտի մտքը և հարգանքը» վերնագրով ժողովածուում (էջ 20-21)՝ մեկ-երկու բացթողումով ու, կարծում ենք, կետադրական անհարկի միջամտություններով: Բացի այդ, արձանագրված է, որ այն պահվում է ԳԱԹ-ում, սակայն նշված չէ ֆոնդն ու նամակի թվահամարը: Կազմողներին, ըստ ամենայնի, նաև հայտնի չի եղել, որ նամակն արդեն իսկ հրապարակվել է, այն էլ՝ աղճատված:

նեղ իմ հայրենի կայարանում: Հայկի² հայտնելը³ և իմ կայարան վազելը մեկ եղավ, բայց քեզ այնտեղ չգտա. ձեր գնացքը արդեն մեկնել էր: Ուր քան ուզում էի քեզ տեսնել և ինչ հիասթափություն! Հավանորեն Հայկը ուշ, դժվարություններ գտավ մեր տունը, իբրև տեղին և գյուղին միանգամայն անծանոթ մարդ, և ես ուշացա⁴: Հավատա, Դավիթ ջան, ամբողջ օրը մի այնպիսի դրություն մեջ եմ, կարծես մի թանկագին բան եմ կորցրել կամ մի ծանր հանցանք եմ գործել: Որպիսի լավ առիթ տեսակցության, և ինչ հիմար արդյունք: Սիմոն Հախումյանը⁵ պատմեց, որ իբրև Հայաստանի դիվանագիտական⁶ ներկայացուցիչ մեկնել ես դեպի Ղարաբաղ⁷, բայց Ազրբեյջանի կառավարությունը քեզ չի ընդունել: Ցավում եմ, որ անհաջողության ես հանդիպել քո դիվանագիտական առաքելության հենց առաջին քայլին: Բայց մի վհատիր:

Այժմ ինձ հետաքրքրում է, թե ինչպե՞ս է առողջությունդ, ի՞նչ ես անելու այսուհետև և ի՞նչ մտադրություններ ունես: Արդյոք աջողվո՞ւմ է «Ազդարարի»⁸ հրատարակությունը, թե այդ հարցն էլ քնեց, ինչպես շատ ուրիշ հարցեր⁹: Իմացա, որ Մայիլյանները¹⁰ ուզում են գնել (թե արդեն գնել են)

² Հայկի ով լինելը մեզ հայտնի չէ:

³ Տպագրված է՝ հայտնվելը:

⁴ Տպագրված չէ «Իբրև»-ից «ուշացա» նախադասությունը. դրա փոխարեն դրված է բազմակետ:

⁵ Ինքնությունը մեզ անհայտ է: Ըստ Ստ. Զորյանի «Սրտի մտքը և հարգանքը» ժողովածուի կազմողների «Հավանաբար՝ Տիգրան Սեմյոնի Հախումյան – 1894–1973 թթ.: Գրականագետ, թարգմանիչ, թատերագետ, պրոֆեսոր: ... Եղել է Ստ. Զորյանի մոտիկ ընկերները» (էջ 288):

⁶ Տպագրված է՝ դիվանագիտության:

⁷ Ըստ 1919 թ. հունիսի 25-ին Դ. Անանունին տրված վկայականի (№ 2411)՝ նա եղել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից ներկայացուցիչ «Շուշու հարցի առթիվ» (տե՛ս ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 111, թ. 7):

⁸ Տպագրված չէ «Այժմ»-ից «հարցեր» հատվածը:

⁹ Տպագրված է՝ Իմացիր:

¹⁰ Նկատի ունի բաքվաբնակ մեծահարուստ ձեռնարկատերեր Մայիլյաններին՝ Եղիա, Դանիել և Հովհաննես եղբայրներին: Ժամանակին նրանք հայտնի են եղել ազգօգուտ բոլորանվեր բարեգործությամբ: Կառուցել են Բաքվի օպերային թատրոնի շենքը, և այն կոչվել է նրանց անունով Մայիլյանի թատրոն: 1919 թ. սկզբներին իրենց նյութական միջոցներով ստեղծել են «Մայիլյան եղբայրների գիտական-տնտեսական արշավախումբը» անվանումով կազմակերպություն, որը Հայաստանում պետք է որոշակի գործունեություն ծավալեր: Դրա ստեղծումը և նրա ձեռնարկած առաջին քայլերը լայն արձագանք են գտել ոչ միայն Հայ հասարակայնության ամենատարբեր շերտերում: Մի շարք հայտնի հանգամանքների պատճառով, սակայն, Մայիլյան եղբայրների ֆինանսական հնարավորությունները պակասում են, և, ըստ այդմ էլ, արշավախմբի աշխատանքները նախ դանդաղում, ապա դադարում են: Արշավախմբի ստեղծման, նրա առջև դրված խնդիրների և նպատակների, կատարված աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Զաքարյան. Լեոն Լիսիցյանը Մայիլյան եղբայրների գիտատնտեսական արշավախմբի մասին. – ՊՐՀ, 2001, № 3, էջ 277–285, А. Газиан. Интересный документ об экспедиции братьев Маилян (1919 г.). – ИФЖ, 2008, № 2, с. 244–251.

«Մշակը» Երևան փոխադրելու նպատակով: Գիտեմ¹¹, «Մշակի» վիճակը, Լ. Քալանթարի¹² շնորհիվ, քեզ չէր հետաքրքրում, բայց հիմա պետք է որ հետաքրքրի: Որքան գիտեմ Մայիլյանները լուրջ մարդիկ են և կարող են ապահովել թերթը: Ապահով եմ, որ խմբագրի պաշտոնը չես մերժի, եթե առաջարկ լինի: Այս հարցերը չոչափում եմ նրա համար, որովհետև գրական գործը քեզ (ինչպես և ինձ) հետաքրքրում է ավելի, քան որևէ ուրիշ բան¹³:

Դավիթ ջան, հիմա մի խոնարհ խնդիր:

Նամակիս մի պատասխան գրիր և ասա այն բոլորը, ինչ որ պիտի ասելի մեր հանդիպման ժամանակ և առհասարակ աչքի ընկնող նորույթ:

Իսկ եթե չուտով վերադառնալու ես, կուզեի, որ իջևանեիր այստեղ և մի քանի օր մնայիր մեր տանը, այս հանգիստ ամառանոցում, այս բուրմունքներով լի ժամանակաշրջանում: Թեև ընդամենը մի ամիս է բաժանվել ենք իրարուց, բայց, հավատա՛, արդեն կարոտել եմ քեզ. կարծես մի տարի է անցել¹⁴:

Իսկ այն դեպքում, եթե ընդմիջտ մնալու ես Երևանում, ես էլ կուզեի սեպտեմբերից քեզ մոտիկ լինել: Թիֆլիսից սիրտս կտրվել է, և բացի այդ, այնտեղ այլևս մի սրտակից ընկեր չկա:

Հետո, Հայաստանի մայրաքաղաքում այդ ի՛նչ վայրենի բարքեր են տիրում. օրը մի ինտելիգենտ են ծեծում, առանց ամաչելու, այն էլ խմբագիրների!

Երևելի օրինակներ է տալիս մայրաքաղաքը գավառին!

Եթե մեր սիրելի Պետր Արտեմիչը (Զաքարյանը)¹⁵ այդտեղ է, խոնարհ ողջույններ իմ կողմից: Բարևներ և՛ Սամուելյանին¹⁶:

Ողջ և զվարթ եղի՛ր:

Ողջույններով քո՝ Ստեփան¹⁷

Հասցես. Ղարաքիլիսա, Վորոնցովսկայա փ., 48. ինձ: Փոստը կանոնավոր է¹⁸:

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 35, թ. 1–2: Ինքնագիր:

¹¹ Տպագրված է՝ Գիտես:

¹² Նկատի ունի «Մշակ» հասարակական, քաղաքական, գրական թերթի այդ օրերի խմբագիր, թատերական գործիչ, ռեժիսոր Լևոն Քալանթարին (1891–1959):

¹³ «Բան»-ից հետո դրված է բազմակետ. տպագրված չէ «Դավիթ ջան»-ից «նորույթ» պարբերությունները:

¹⁴ «... անցել»-ից հետո դրված է բազմակետ. տպագրված չէ «Իսկ այն»-ից մինչև «և՛ Սամուելյանին» ծավալուն հատվածը:

¹⁵ Խոսքը հրապարակագիր, ֆինանսիստ, քաղաքական գործիչ, Ազգային խորհրդի անդամ, ապա Հայաստանի խորհրդարանի ավագ քարտուղար, ՀՍԴԿ-ի հիմնադիրներից Պետրոս Արտեմի Զաքարյանի (1866–1922) մասին է:

¹⁶ Խաչիկ Սամուելյան (1873–1940) – իրավագետ, պատմաբան, խմբագիր, ազգագրագետ, բանագետ, մանկավարժ, թարգմանիչ: ՀՍԴԿ-ի հիմնադիրներից է: 1921–1922 թթ. եղել է Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի գիտական կոլեգիայի անդամ, նախագահ, տպարանի վարիչ: 1924 թ. նորաստեղծ ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական արխիվի վարիչ:

¹⁷ Ստեփան Զորյան (1889–1967) – գրող, ՀՍԴԿ-ի հիմնադիր անդամ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:

¹⁸ Տպագրված չէ «Հասցես» բառից «կանոնավոր է» տողը:

Մոսկվա
19 Հոկտեմբերի <19>20թ.¹

Սիրելի Դավիթ!

Մի կարճառոտ նամակ էլ Շանթի² միջոցով եմ ուղարկել քեզ կցելով մի շարք հատվածներ սովետական լրագիրներից, մի օրինակ հազվագյուտ B. Վ. K.-ի կարմիր գրքից³ և մի օրինակ էլ իմ թարգմանությունը այստեղ լույս տեսած Օսկար Ուայլդի «Հեքիաթներ» թարգմանությունից⁴:

Այնուհետև ուղարկեցի քեզ իմ «Ռուսական հեղափոխությունը» սերիայից չորս պատկեր, քո ընտրությունը թողնելով տպագրության տեղը:

Զգիտեմ այս բոլորը ստացել էս, թե ոչ:

Գրաբերս իմ կնոջ եղբայրն է և քո հայրենակիցը: Շատ աչքաբաց տղա է և տեղիս, ռուսական անցքերին լավ տեղյակ և մարքսիզմի բովով անցած: Հանձնարարելով քեզ՝ կարծում եմ, որ կարող կլինես նրանից շատ բան իմանալ:

Մրա միջոցով ուղարկեցի իմ նախկին աշխատասիրություններիցս մեկը՝ «Մանուկ Հայաստանը», որբերի բանաստեղծական գրականության մասին «Գեղարվեստին» հանձնելու համար: Եթե ինչ պատճառներով անհամար գտավ «Գեղարվեստին» տալու, խնդրել եմ բերի Երևան՝ քեզ հանձնելու համար: Թերևս ավելորդ չգտնես «Կոոպերացիայի»⁵ մեջ զետեղելու:

¹ Նամակը գրվել է «Խմբագրություն «ԳԱՐՈՒՆ» գրական-քննադատական ամսանախնների» ձեռնարկի վրա:

² Խոսքը գրող, մանկավարժ, հասարակական գործիչ, ՀՀ խորհրդարանի անդամ և նրա փոխնախագահ Լևոն Շանթի (Լևոն Սեդրոսյան, 1869–1951) մասին է: 1920 թ. գլխավորել է Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բանակցելու համար Մոսկվա մեկնած Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտոնական պատվիրակությունը:

³ Красная книга ВЧК, т. 1. Под ред. и с предисл. П. Макинциана. М., 1920.

⁴ Լույս է տեսել 1920 թ.:

⁵ Նկատենք, որ Դ. Անանունը ստացել և «Հայաստանի կոոպերացիա»-ում Կ. Միքայելյանի գործերից տպագրել է «Հակահեղափոխականները» (1920, № 18, 30 սեպտեմբերի, էջ 757–759) և «Հրաժեշտ» (1920, № 19, 15 հոկտեմբերի, էջ 799–801) վերնագրերով պատմվածքները:

⁶ Նկատի ունի «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթը: Լույս է տեսել 1919 թ. հունվարից 1920 թ., նախ որպես Երևանյան նահանգի կոոպերատիվների միություն, ապա՝ Հայաստանի կոոպերատիվների միության օրգան, հիմնադիր խմբագիրն էր ՀՅԴ գործիչ, հրապարակագիր Սիմոն Վրացյանը (1882–1969): 1919 թ. օգոստոսից երկշաբաթաթերթը հրատարակել է խմբագրական կոլեգիան, բայց փաստացի խմբագիրը եղել է Դ. Անանունը, իսկ քարտուղարի պաշտոնը վարել է Ստ. Զորյանը: Հանդեսի բնաբանն է՝ «Միությունը ուժ է»: Տպագրվել է էջմիածնում, խմբագրությունը գտնվել է Երևանում: Այդ բազմաթանր պարբերականում արձարծվում են տնտեսական, հոգային, սոցիալական բնույթի խնդիրներ, բերվում են վիճակագրական տվյալներ Հայաստանում տնտեսական տեղաշարժերի, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման վերաբերյալ: Հրապարակախոսական-խմբա-

Այստեղից գրելու այնքան նյութ կա, որ չես իմանում ինչից սկսես և ինչով վերջացնես:

Կանգ կառնեմ երկու խոշոր երևույթի վրա, որ տեղի ունեցան մոտ ժամանակներս:

Շանթի անհաջող առաքելությունից հետո մենք այստեղ պատիվ ունեցանք մեր մեջն ունենալու Հայաստանի դիպլոմատիական ներկայացուցչին: Թվում էր, թե Հայաստանի ու իր գաղութի մեջ պիտի ստեղծվեր այդ քայլից հետո շատ սերտ հարաբերություն: Գոնե այդպիսի տրամադրություն կար, և առհասարակ տեղական ինտելիգենցիան մինչ այդ մեծ հետաքրքրություն էր ցույց տալիս դեպի մեր երկրի անցուղարձը: Անցյալ դարնան մեր հրավիրած աշխատավոր ինտելիգենտների միտինգին մոտ 200 հոգի կար, ըստ մեծի մասին մասնագետներ: Սակայն այժմ այդ հետաքրքրությունն ու շահագրգռությունը քանի գնում մարում է շնորհիվ այն մեկուսացնող քաղաքականություն, որ բերավ այստեղ Հայաստանի դեկեզացիան և որի շարունակողն այժմ դառավ միսսիան: Որտեղից որ է ճարվեցին մի քանի կիսակուտուրական դաշնակցականներ և Հայաստանն ու իր գործերը դառան նրանց սեփականությունը, մտցվեց մի աններելի խտրողականություն, կուսակցական մենաշնորհ: Գուցե Հայաստանում կուսակցական դիկտատուրան պակասավորություն չունի, բայց այստեղ, իհարկե, քաջալերվել չի կարող, որովհետև այստեղ այդ կուսակցության դեմ են տրամադրված երեք գաղութի 99 %-ը: Հայաստանն ու իր անկախությունը այդ մեծամասնության համար դառնում է մի մասնակի, խմբակցական և օտար երևույթ: Այդ այն ժամանակ, երբ հարկավոր է բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա մեր մանուկ պետական ապարատը կարգավորելու և երկիրը շինարարելու համար:

Երկրորդ նշանավոր երևույթը մեր այստեղի գաղութում Լազարյան ճեմարանի՝ մադրասայի վերածվելն է: Այո՛, չգարմանաս, այժմ նա պիտի կոչվի Центральный Институт живых Восточных языков Восток ... (մեկ բառ անհասկանալի է—Ա. Ջ.) մի նոր ակտ է սա:

գրական աշխատանքի հսկայական փորձ ունեցող Դ. Անանունի ջանքերով «Հայաստանի կոոպերացիա»-ն էլ ավելի հետաքրքիր բովանդակություն է ստանում, երբ նա դիմում է հայ մտավորականության նշանավոր դեմքերին՝ պարբերականին աշխատակցելու խնդրանքով: Ստեղծվում է «Գրական բաժին», որն «առանձնանում է ինչպես տպագրվող գրողների հեղինակավոր կազմով. Հովհ. Թումանյան, Վ. Տերյան, Վրթ. Փափազյան, Լեո, Ստ. Զորյան, Ե. Չարենց, Կ. Միքայելյան, Գ. Քալաշյան, Վեսպեր... +, Դ. Դեմիրճյանի,— այնպես էլ հրապարակախոսական ընդհանուր (ներառյալ լեզվական) մակարդակով: Ըստ այդմ, օրինականորեն կարելի է այն համարել «Նորք» հանդեսի արժանավոր նախորդը Հայաստանի հողի վրա», — իրավացիորեն նկատելի է անվանի գրականագետ Ալմաստ Զաքարյանը (Ալ. Զաքարյան. Եղիշե Չարենց: Կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1997, էջ 706): Երկշաբաթաթերթի էջերում ամենից հաճախակի տպագրվում են Դ. Անանունի հոդվածները և նյութերն ամենատարբեր թեմաներով սկսած հոդային խնդրից ու կոոպերատիվներից, վերջացած Հայկական հարցով, միջազգային քաղաքականության հիմնախնդիրներով, հասարակական-քաղաքական, ազգային-կուսակցական, գրական-մշակութային բնույթի բազում հարցերով:

Հայագիտական ու արևելագիտական ուսումնական և գիտական խոշոր կենտրոն: Հիմնադրվել է 1815 թ. Մոսկվայում, մեծահարուստ Լազարյանների նախաձեռնությամբ ու միջոցներով:

Տերյանի ժամանակ⁸ պրոֆ. Մառի⁹ մշակած ծրագրի համաձայն փակվեցին միանգամայն անգործնական նախկին специальные курсы ու վերածվեցին Историко-филологический и этнографический переднеазиатский Лазаревский институт-ի, ուր պիտի ուսումնասիրվեին առաջավոր Ասիայի ազգությունների լեզուն, պատմությունն ու գրականությունը, առաջնակարգ տեղ տալով Հայաստանին:

Այնուհետև Մակինցյանի ժամանակ¹⁰ այդ ինստիտուտը դարձավ Армянский институт, պահպանելով իր նախկին преднеазиатский ծրագիրը:

Գիմնազիական մասը փակվեց ու դրա տեղը բացվեց նույն դասընթացները, այս անգամ միայն հայերեն լեզվով: Մի ամբողջ տարի գոյություն ունեցավ այդ գիմնազիական մասը, ուր ուսուցչական խորհրդի նախագահ լինելու պատիվը ունեցաւ: Այնուհետև, շնորհիվ Հայկական Կոմիտեի օգնությամբ¹¹ տեղի ունեցող մի շարք ինտրիգների ու տարաձայնության, այդ դասընթացները փակվեցին և այդպես էլ փակված մնում են մինչև օրս: Լիցեական մասը հեղուկ քարշ է տալիս իր գոյությունը:

Այժմ Бюро Востока-ն գտնելով, որ այդ հաստատությունից ոչ ոք չի օգտվում, Սուլթան-Գալիեի¹² ձեռնընթացով զորոշել է փոխել Արևելյան կենդանի լեզուների ճեմարանի: Սեպտեմբերի 7-ին արդեն դուրս է եկել դեկրետը և ճեմարանի համար նշանակված է արդեն թուրք կոմիտեի իր թուրք օգնականով:

Այդ ինստիտուտի խնամքին է հանձնվում մուզեյը, գրադարանը և մյուս հնությունները: Այդ վերակազմությանը առանձին շահագրգռություն են ցույց տալիս ճեմարանի նախկին երկու մահմեդական պրոֆեսորները, որոնք Մառի նոր կանոնադրությունից հետո դասավանդողների ցանկը չմտան, իբրև պատշաճավոր պատրաստություն չունեցող անձինք: Այժմ դրանք ինչ ասել կուզի, որ նոր մադրասի արժանի մոլլաները կլինեն:

Հայ կոմունիստները շչմել ու չվարել են: Այդ կարգադրությունը բեկանելու հույս չունին և երևի ստիպված կլինեն հաշտվել կատարված փաստի հետ: Կասկածներ կան, որ Բյուրոն ճեմարանի, իր տեսակի մեջ միակ, գրադարանը կարող է փոխադրել Բաքու, Ադրբեյջանի համալսարանին: Վաղվանից արդեն չինությունը պիտի հանձնվի նոր տերերին¹³:

⁸ Նկատի ունի Վ. Տերյանի՝ ՌԽՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողովրդական կոմիտեի ատենակցի Նախկին գործերի կոմիտեի տեղակալ աշխատած ժամանակահատվածը՝ 1917–1918 թվականները:

⁹ Խոսքն արևելագետ, հայագետ, լեզվաբան Նիկողայոս Մառի (1864–1934) մասին է:

¹⁰ Նկատի ունի Պողոս Մակինցյանի՝ ՌԽՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողկոմատին առընթեր Հայկական գործերի կոմիտեի տեղակալ (1918–1919 թթ.), ապա՝ ՌԽՖՍՀ լուսավորության ժողկոմատի ազգային փոքրամասնությունների բաժնի վարիչ (1919–1920 թթ.) աշխատած ժամանակահատվածը:

¹¹ Խոսքը ՌԽՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողկոմատին առընթեր Հայկական գործերի կոմիտեի մասին է:

¹² Սուլթան-Գալիե Միրսախի (1892–1940) – մուսուլման քաղաքական գործիչ, ՌՍԴԲԿ (բ)-ի անդամ, Թաթարստանի Հանրապետության Հիմնադիրներից: Մեղադրվել է «национал-уклонизм»-ի մեջ ու գնդակահարվել:

¹³ Նկատենք, որ Կ. Միքայելյանի հաղորդած այս վերջին տեղեկությունները, բարեբախտաբար, տեղի չունեցան. տե՛ս ստորև բերվող № 15 նամակը:

Այսքանն այստեղի մասին:

Այժմ գրիր դու, քո մասին, քո կուսակցության գործունեությունից¹⁴ ու անելիքներից: Այստեղ քեզանով և քո կուսակցությամբ հետաքրքրվող բավականին մարդիկ կան:

Ես այդպես էլ չկարողացա թույլտվություն ստանալ Հայաստան գալու: Այստեղ, այս ձմեռ, երևի մառազմի¹⁵ ենթարկվելով, բոլորովին կփտենք:

Գրիր:

Ընկերական ողջույններով՝ Կարեն <Միքայելյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի Փ., թիվ 82, թ. 6–9: Ինքնագիր:

— № 14 —

<Անթվակիր>¹

Սիրելի Դավիթ!

Մոտիկ ապագայում քեզ հետ հանդիպելու հույսս դեռ հեմ կորցրել: Երևի դեռ կհաջողվի մտնել Երևան, տեսնել քո երբեմն պայծառ դեմքը, այժմ, ավաղ, այնքան պղտորված ու մթազնած հոգուդ խորքերում հուզված ներքին հայի բնազդից ... Ինչեիցե: Սկյութացոց աշխարհում² սովորություն է խաչ տնկել գերեզմանների վրա, և ոչ թեքել ու անցնել նրանց վրայից ... Ինձ մնում է այդ հարցում ևս հետևող լինել Հյուսիսի առաքինության, քանի որ, մանավանդ, դեռ հեմ կորցրել քո հարություն աղոտ հույսը ...

Այդ իսկ հույսով է, որ տարիներ շարունակ հետս քաշքշելով Աստրախանում թողած քո ձեռագիրներն ու թղթերը, բերել, հասցրել եմ Աղստաֆա «և գբոյսը ի քոյոց» քեզ մատուցանելու դիտումով: Եթե հաստատվելու լինենք Երևանում բոլշևիստական մնացած «անձեռնմխելի» կապոցների հետ ի միասին — որ այնքան մտատանջություն են պատճառում Հայաստանի ներկայիս տերերին — Արարատյան աշխարհ կտեղափոխենք նաև այդ «կասկածելի» բազաժը: Հակառակ դեպքում անկորուստ ետ կտանենք, գուցե Բաքու, Հակոբին³ հանձնելու, գուցե նույնիսկ՝ Մոսկվա, Լազարյան ճեմարանում պահ տալու համար:

¹⁴ Խոսքը ՀՍԴԲԿ-ի մասին է, որի հիմնադիրներից ու ղեկավարներից էր Դ. Անանունը: Նա նաև եղել է ՍԴԲՀԿ-ի հիմնադիր-գաղափարախոսներից:

¹⁵ Հյուժանք, լիակատար անկարողություն:

¹ Ելնելով նամակի բովանդակությունից՝ կարծում ենք, որ այն գրվել է 1920 թվականին:

² Նկատի ունի Ռուսաստանը: «Սկյութացոց երկիր»։ Ռուսաստանն այդպես է անվանել նաև Դ. Անանունը: «Հանդիպումներ Վ. Տերյանի հետ» հուշագրության մեջ նա գրում է. «Վահանը մեռավ Սկյութացոց երկրում: Այդպես էի անվանում ես Ռուսաստանը մեր մտերիմ զրույցների մեջ» (տե՛ս «Հայաստանի կոռպերացիա», 1920, № 13, հուլիս 15, էջ 525):

³ Հակոբը Դ. Անանունի համագյուղացին էր:

Փոխադարձաբար չմոռանամ, համենայն դեպս, քո բարձր հոգատարությամբ հանձնարարելու իմ ձեռագիրներն ու գրքերը, որ պահվում էին Սենիկ Տեր-Հակոբյանի մոտ⁴:

Ձերմ բարևներ քո Աշոտից <Հովհաննիսյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 76, թ. 9: Ինքնագիր:

— № 15 —

Մոսկվա
1 հուլիսի <19>21 թ.

Սիրելի Դավիթ,

Երկու նամակ էլ հանգուցյալ դաշնակցական կառավարության ժամանակ եմ ուղարկել, բայց քեզանից մի տող գրության անգամ չարժանացա:

Սաստիկ ուզում էի գալ Հայաստան և արդեն համարյա դուրս էի գալիս, բայց Լազարյան ճեմարանը խանգարեց:

Այդ հիմնարկությունը մի տարի թրքանալուց և վանդալական ավերածության ենթարկվելուց հետո, նորից դառնում է հայկական: Այս քանի օրս երևի դեկրետով այդ կհայտարարվի: Ողջ շինությունը պիտի կոչվի «Հայաստանի Կուլտուրայի Տուն»¹, ուր բացի դպրոցից և ինստիտուտից, արդեն կենտրոնացած են մի շարք հայկական կուլտուրական հիմնարկություններ:

Սիրելի Դավիթ, նեղություն չլինի, գրաբերիս տուր բերի «Հայաստանի կոոպերացիայի» ողջ կոմպլեկտը: Երևակայիր, բացի 2 համարից, այստեղ այլ համարներ մեր ձեռքը չի ընկել: Եվ եթե կան ուրիշ հետաքրքրական գրական նորություններ՝ ուղարկիր, «Հայկոպը» մանավանդ և անպատճառ:

Գրիր ի՞նչ ես անում այժմ:

Ընկերական ողջույններով

Կարեն <Միքայելյան>

ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 102, թ. 90: Ինքնագիր:

⁴ Խոսքը բանասեր, մանկավարժ, 1921 թ. փետրվարի 2-ից Էջմիածնի կուլտուրապատմական ինստիտուտի գիտական կոլեգիայի անդամ, միաժամանակ նաև մատենադարանի վարիչ Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի (1881–1937) մասին է:

¹ Կ. Միքայելյանը եղել է այդ տան տեսուչը (տե՛ս Բ. Багдасарян. Նշվ. աշխ., էջ 193):

— № 16 —

№ 1086

3 հոկտեմբերի 1921 թ.¹

Ընկ<եր> Դավիթ Անանուն

Սորանով Դուք հրավիրվում եք Վաղարշապատի II աստիճանի դպրոցում
ընդ<հանուր> պատմության ուսուցիչ:

Խնդրում եմ այսօրվանից անցնեք գործի:

Սոց<իալական> դաստիարակ<ություն>

Ենթաբաժնի վարիչ՝

ստորագրություն²

Քարտուղար՝

ստորագրություն²

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 112, թ. 7: Ինքնագիր:

— № 17 —

№ 74

Էջմիածին

5 հոկտեմբերի 1921 թ.¹

Գիտական աշխատակից
ընկ. Դավիթ Անանունին

Հայտնում եմ Ձեզ ի գիտություն, որ Գիտական կոլեգիան իր երեկվա նիստում լսելով Գավհեղկոմի լուսբաժնի 3 / X № 1091 գրությունը Ձեզ Վաղարշապատի II աստ<իճանի> դպրոցում պաշտոնավարելու թույլտվություն տալու մասին՝ որոշեց արտոնել Ձեզ դասեր ունենալ հիշյալ դպրոցում:

Գիտնական քարտուղար՝ Ե. Տեր-Մինասյան²

ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 11: Ինքնագիր:

¹ Գրությունը գրված է ՀՍԽՀ Էջմիածնի գավառի Հեղկոմի ժողովրդական լուսավորության բաժնի ձեռնարկի վրա:

² Ստորագրություններն անընթեռնելի են:

¹ Գրությունը գրված է ՀՍԽՀ Լուսժողովմատի գիտական ինստիտուտի գիտնական քարտուղարի ձեռնարկի վրա:

² Երվանդ Տեր-Մինասյան (1879–1974) – բանասեր, պատմաբան, բառարանագիր: 1921 թ. փետրվարի 2-ին նշանակվել է Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի գիտքարտուղար, սեպտեմբերի վերջին միաժամանակ նաև՝ «Բանբեր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի» տարեգրքի խմբագիր:

Ղարաքիլիսա
5 դեկտեմբերի 1921 թ.

Սիրելի Դավիթ¹,

Ջնեղանաս, որ նամակիդ այսքան ուշ եմ պատասխանում: Պատճառն այն է, որ ստացա մի քանի օր ուշացած և հետո, հարմար եկող չկար, և առհասարակ եկող չի լինում դեպի Էջմիածին: Սիրելիս, ես քեզ չեմ մոռացել, ինչպես կարծում ես: Ընդհակառակը, ամեն անգամ, երբ իմ հայացքը դառնում է դեպի Արարատյան աշխարհը, ես տեսնում եմ միայն քեզ, որ կանգնած ես բաց ճակատով ու բյուրեղե սրտով այդ երկրի խառնիճաղանջ, ողորմելի թույնի ծառերի մեջ: Կուզես հավատա, կուզես ոչ — ես սիրահարի՝ պես ամեն օր հիշում եմ քեզ ... Բայց, թողնենք այս. դու ինձնից խոստովանություն չես ուզում: Իսկ թե ինչու՞ նամակ չեմ գրում, ճիշտն ասած, նամակ գրելը մոռացել եմ. հավատալս չի գալիս, թե մարդիկ այժմ իրար նամակ են գրում: Այս խնդրում ես իսկ և իսկ այն դրություն մեջ եմ, ինչ-որ Ձեկ Լոնդոնի «Կարմիր ժանտախտի» երեխաները, որ չեն հավատում իրենց պապին — այդ նախկին պրոֆեսորին, թե մի ժամանակ էսպես երկաթուղի է եղել՝ ... Փոստը՝ գլուխը քարը, գոն է եկող պատահեր: Այդ էլ չկա:

Սիրելիս, հիմա գանք կարտոֆիլին: Այս տարի մենք լավ կարտոֆիլ պիտի ունենայինք, եթե մեր ցանքսը չեն թարկվել գիշատիչների արշավանքին: Մի կողմ թողած մանր գողերին, հենց 30 փուլի կարտոֆիլ գողացան տեղական «կարաուլների բաժնի»՝ զինվորները: Հաստատեցինք էլ, բռնեցին էլ: Բայց ու՛մից ես առնում: Քամուց պահանջ: Ուրեմն, սիրելիս, ներողամիտ եղիր, որ կարտոֆիլ չեմ կարող դրկել, որովհետև չունենք: Ախ, այդ, այդ կարտոֆիլը: Ով կմտածեր, որ դա, այդ արհամարհված «տոկսին» մի օր կդառնա առաջնակարգ մթերք: Մեր գյուղացիները այժմ միաբերան օրհնում են դրա հնարողին: Իսկապես, օրհնվի Ֆրենսիս Դրիկը, որ գետնախնձոր մտցրեց Եվրոպա: Ասում են արկածախնդիրները միայն չարիք են բերում: Բայց ահա Դրիկը: Ով ավելի իրավունք ունի այժմ բարերար համարվելու, քան նա: Փուլթ չէ, որ նրա անունը չգիտեն, բայց այսօր անթիվ շուրթեր նրան են օրհնում, քան «չորիկն չոգ-մոգ» ...

Բայց, Դավիթ ջան, ներողամիտ եղիր, որ կարտոֆիլի փոխարեն ուղարկում եմ լոբի և ձու: Ձու շատ կուղարկեի, եթե հավերք հիմա չմրսեին: Շուտով բոլորը ձու կլինեն, և ես կաշխատեմ շուտ-շուտ ձու դրկել:

¹ Նամակն առաջին անգամ հրատարակվել է Ստ. Զորյանի «Սրտի մտքը և հարգանք» վերնագրով ժողովածուում (էջ 38–39) ստորև բերվող տարբերակներով և, կարծում ենք, կետադրական անհարկի միջամտություններով: Ի դեպ, արձանագրված է, որ նամակը պահվում է ԳԱԹ-ում, սակայն նշված չէ ֆոնդն ու նամակի թվահամարը:

² Տպագրվել է՝ սիրահարվածի:

³ Տպագրվել է՝ հավատա:

⁴ Նկատենք, որ Արամ Բուդաղյանի թարգմանությամբ «Այ ժանտախտը» վերնագրով լույս տեսած այս վիպակում երեխաները՝ Էդվինը, Հուս-Հուսն և Նապաստակի Շրթունք մականունով տղան իրենց պապի՝ անգլիական գրականության պրոֆեսոր Ջեյմս Հովարդ Սմիթի հետ երկաթուղու հետ կապված խոսակցություն չեն ունեցել (տես Ջեյմս Հ. Ու. Ն. Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 9, Երևան, 1969, էջ 625–688):

⁵ Պահակային գումարտակ:

⁶ Տպագրվել է՝ տակոին:

Ես զայլ կուզեի, և հասկապես իմ վեպի մասին խոսելիք շատ ունեմ քեզ հետ, բայց այստեղ արդեն ձյուն-ձմեռ է: Մինչև այժմ երեք անգամ ձյուն է եկել: Զգվելի երկիր է իսկապես: Դու որ ասում էիր, չէի համոզվում: Համենայն դեպս, գարնանը քեզ տեսնելու պիտի գամ, ինչ էլ ուզում է լինի: Վեպս էսօր-էգուց կվերջացնեմ. երեկայից, մոտ 400 երես քան է դուրս գալիս: Շատ բաների մասին քո կարծիքները կուզեի իմանալ: Ես մինչև հիմա ամենաթեթևամիտ գրողն եմ եղել Հայաստանում, բայց այժմ ուրիշ ապրումներ կան իմ հոգում ... Մի խոսքով, կտեսնվենք-կխոսենք:

Առայժմ ողջ եղի՛ր: Բարևիր ազնիվ ծանոթներին, ի միջի այլոց, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանին⁸ և մեր սիրելի և խիզախ Կարապետին⁹:

Շատ բարեկներով քո Ստեփան <Զորյան>

ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 38, թ. 5–6: Ինքնագիր:

⁷ Վեպը գրելու մասին Ստ. Զորյանը դեռևս 1921 թ. հուլիսի 17-ին Դ. Անանունին Ղարաքիլիսայից գրած նամակում մասնավորապես հայտնում է. «... սկսել եմ մի վեպ, որ մտադիր եմ այս տարի վերջացնել: «Կարմիր հորձանքը» (այս վերնագիրն ունի վեպս առայժմ) բաղկացած կլինի երկու մասից: Նյութը մեր ժամանակի անցքերն են: Կան շատ զավեշտական և տխրալի երևույթներ, որոնց միասին ականատես ենք եղել այդտեղ (Երևանում – Ա. Զ.): Մեջը կան ամեն դասի ու հայացքի մարդիկ, վեճ, կռիվ, կրակ, մահ ... Եթե հաջողեցի գրել այն, ինչ գլխումս կա – լավ բան կլինի կարծում եմ» (տե՛ս Ստ. Զորյան. Երկերի ժողովածու: 12 հատորով, հ. 4, Երևան, 1980, էջ 612–613): Ի դեպ, այս նամակն առաջին անգամ հրապարակել է Հ. Բ. Աբրահամյանը՝ կրճատումներով ու տարբերություններով (տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, № 2, էջ 203–204): Իսկ նամակն ամբողջությամբ տե՛ս և վերջինիս հետ համեմատիր Ստ. Զորյանի «Սրտի մտոք և հարգանք» ժողովածուում (էջ 36–37): Նաև նկատենք. արձանագրված է, որ այն պահվում է ՀԱԱ-ում, սակայն նշված չէ ֆոնդը, ցուցակը, գործը: Ժողովածուի կազմողները, ամենայն հավանականությամբ, տեղյակ չեն եղել, որ նամակը նախկինում հրատարակվել է, այն էլ աղճատված, քանզի այդ իրողությունը կարճանագրերին: Չձավալվելով՝ նշենք, որ Զորյանը վեպը հետագայում վերնագրել է «Ծանր ժամանակներ», ապա «Ուղիներ», այնուհետև «Քսանու-մեկ թիվը», իսկ ամբողջական հրատարակելիս դրել է «Ամիրյանի ընտանիքը» խորագիրը: Վեպի ստեղծագործական պատմության փուլերի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ստ. Զորյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 612–617: Երկն առաջին անգամ 1963 թ., հրատարակելիս հեղինակը «Երկու խոսք»-ում գրում է. «Ամիրյանի ընտանիքը», որ առաջ կրում էր «Քսանումեկ թիվը» վերնագիրը, ես գրել եմ 1921 թ. աշնանը՝ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվների անմիջական տպավորության տակ, սեպտեմբերից մինչև դեկտեմբերի վերջը» (Ստ. Զորյան. Երկերի ժողովածու: Տասը հատորով, հ. 8, Երևան, 1963, էջ 5):

⁸ Խոսքը բանասեր, հայագետ-արևելագետ, թարգմանիչ, հետազայում ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի (1893–1970) մասին է: 1921 թ. ընդմիջումներով եղել է Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կոմիսար և գիտական կոլեգիայի նախագահ:

⁹ Կարապետ Պողոսի Հովհաննիսյան (1890–1940) – տնտեսագետ, իրավաբան: «Ծնվել է Արտաշատում: Ստ. Զորյանի մոտիկ ընկերներից է եղել. երբեմն համատեղ կատարել են խմբագրական աշխատանքներ: Նրա բնակարանում (Երևան, Գնուհի 37) երկար ժամանակ բնակվել է Զորյանը: Ենթարկվել է կոմունիստական բռնա-րարքների և սպանվել» (Ստ. Զորյան. Սրտի մտոք և հարգանք, էջ 290–291):

— № 19 —

Երևան
12 մարտի 1923 թ.¹

Սիրելի Սահակ²,

Քանի որ առաջ քեզ պատվիրած նամակ եմ գրել Թանգարանի Հեղափոխության բաժնի կարիքների մասին: Այժմ կրկնում եմ նույնը: Պետերբուրգի նախկին ժանդարմական վարչության մեջ պահվում են Հայ անլեզար թերթերի կոմպլեկտները, թուղթիկներ, գործիչների լուսանկարներ, զանազան զեկուցումներ Հայ Հեղափոխական շարժման մասին: Աշխատիր այդ բոլորը ստանալ և մեզ ուղարկել: Աշխատիր նաև Սենատից ստանալ Դաշնակցության գործը իր բոլոր իրական (вещественное) տվյալներով, նախնական քննության ու դատավարության արձանագրություններով: Այս ուղղությամբ արա՝ ինչ հնարավոր է: Մասնավորապես ինձ համար խնդրել էի Պլեխանովի³ բոլոր գործերի մի կոմպլեկտ, ինչպես և «Общественное движение в России в начале 20-го века» հավաքական գործը: Այժմ հիշեցնելով խնդրում եմ ձեռք բերես ինձ համար և հետևյալ գրքերը ազգային հարցին վերաբերյալ.

1) Формы национального движения в современных государствах, редакция Кастелянского, 1910 г.

2) Отто Бауэр. «Национальный вопрос и социал-демократы»

3) Рудольф Шпрингер (Карл Реннер). «Национальный вопрос»

4) Протоколы брюннского партейтага. Այս գրքերից կարող են լինել բուկինիստների մոտ, մասնավոր գրադարաններում:

Ողջ եղիր՝ քո Դավիթ

ԳԱԹ, Հ. Կոնսիկյանի ֆ., № 1296, 1 թ.: Ինքնագիր:

¹ Նամակը գրվել է «Հ.Ս.Խ.Հ. Պետական Կենտրոնական Թանգարան»-ի ձեռնարկի վրա. կարմիր գրիչով մակագրվել է՝ «КУСИКЯН»-ին: Առաջին անգամ որոշ տարբերություններով, առանց սկզբնաղբյուրի հղման՝ «Դավիթ Անանունի նամակագրությունից» վերնագրի տակ հրապարակվել է ՊԲՀ-ում (տե՛ս 1984, № 1, էջ 175–176): Խմբագրության կողմից գրված հինգտողանոց խոսքում ասվում է. «Նամակները հրատարակության է ներկայացրել հանգուցյալ բանասեր Գոհար Ազնավուրյանը, որը, ցավոք, չկարողացավ գրել նախատեսված ծանոթագրությունները» (էջ 171): Այս պարզաբանումը նաև վերաբերում է ստորև տպագրվող № 24 նամակին:

² Նամակն ուղղված է պետական-կուսակցական գործիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին (1886–1937): 1921 թ. նա ՀԽՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչն էր ՌևնՖՍՀ-ում (Մոսկվա): Անհատի պաշտամունքի գոհերից է:

³ Գեորգի Վալենտինովիչ Պլեխանով (1856–1918)–ռուս քաղաքական նշանավոր գործիչ, մարքսիզմի տեսաբան ու քարոզիչ:

– № 20 –

№ 2108

Երևան

11 սեպտեմբերի > 1923 թ.¹

Պետական թանգարանի աշխատակից
ընկ. Դավիթ Անանուն

Դատարանը խնդրում է Ձեզ չորեքշաբթի սեպտեմբերի 12-ին առավոտյան ժամը 9-ին գալ դատարան որպես ժողատենակալ դատարանի կազմը լրացնելու համար:

Ներկայությունը պարտադիր է:

Դատարանի անդամ
Քարտուղար

Հ. Ամիրխանյան
ստորագրություն²

ՀԱԱ, ֆ. 1455, ց. 1, գ. 105, թ. 19: Մեքենագիր:

– № 21 –

Երևան

23 հունիսի 1924 թ.

Մեծահարգ պարոն
Հ. Խաչմանյան¹,

Ձեր դիմումի համաձայն ուղարկում եմ «Երկու կուլտուրական գործիչ» խորագրով հոդված²: Չկարողացա ավելի արդիական նյութ ուղարկել: Եթե

¹ Գրությունը մեքենագրված է ՀՍԽՀ հանրապետական դատարանի ձևաթղթի վրա:

² Ստորագրությունն անընթեռնելի է:

¹ Հակոբ Խաչմանյանի (1888–1968) մասին խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում հիշատակություն չկա: Եղել է ՀՅԴ գործիչ, մանկավարժ, հրապարակագիր, «Հայրենիք» (Բոստոն) օրաթերթի «Մեզմե մեկը» բաժնի երկարամյա վարիչ, «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգրքի» (Բոստոն) հրատարակիչ: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Խ ա չ - մ ա ն յ ա ն. Մոռացված էջեր (նամակներ): Կազմող և ծանոթագրող՝ Մ. Մ. Խաչատրյան, Երևան, 2022:

² Հոդվածը, որ Դ. Անանունը գրել է 1924 թ. հունիսի 21-ին, 1925 թ. լույս է տեսել «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգրքում» (էջ 118–137). երկու կուլտուրական գործիչներն են՝ բժիշկ Դավիթ Հարությունյան Ռոստոմյանցը (1820–1869) և Մովսես Զոհրապյան Զոհրապյանցը (1816–1874): Հոդվածի առաջաբանում Դ. Անանունը գրում է. «... ընթերցողին ծանոթացնում ենք երկու հայ մտավորա-

անհրաժեշտ է, որ հողվածի նյութ եղող մտավորականների լուսանկարները նույնպես ուղարկեմ Ձեզ – գրեցե՛ք: Գուցե կարողանամ մի արդիական նյութ էլ պատրաստել, բայց ստուգապես չեմ խոստանում: Ձեր հասցեն հաղորդել եմ մի քանի գրողների ևս: Հավանորեն նրանք էլ արձագանքեն Ձեր հրավերին: Ես կկամենայի, որ հողվածիս փորձը ուղարկեք ինձ:

Հասցե՝ Երևան, Հեղափոխության թանգարան:

Ամենայն հարգանքով
Դ. Անանուն

ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, թ. 1: Ինքնագիր:

— № 22 —

Երևան
21 օգոստոսի 1924 թ.

Մեծահարգ պարոն
Հ. Խաչմանյան,

Ձեր դիմումին ի պատասխան ուղարկում եմ երեք լուսանկարներ — 1. Դավիթ Ռոստոմյանի, 2. Մովսես Զոհրապյանի և 3. իմը¹: Լուսանկարս հինն է, հանված 1911 թ.: Նորը չունեմ: Ունենալը շուայություն կլինի: Գոհ եղեք ունեցածովս: Դժբախտաբար չեմ կարող Համալսարանի և Թանգարանի վերաբերյալ լուսանկարներ ուղարկել Ձեզ: Թանգարանը չունի: Համալսարանի վերատեսուչը այժմ այստեղ չէ: Ուշ կվերադառնա ամառանոցից: Դարձին դիմում կլինի իմ կողմից:

Այժմեական նյութ դժբախտաբար չեմ կարող ուղարկել Ձեզ: Ես դարձյալ հիշեցրի մի քանի գրողների և հաղորդեցի Ձեր հասցեն: Թերահավատությամբ են վերաբերում: Կարող է պատահել, որ մեկը-երկուսը մի բան ուղարկեն:

Կամենում եմ մի խնդրի առիթով ինքս Ձեզ նեղություն պատճառել: Բանը ահա ինչումն է. ես պատրաստ ունեմ իմ աշխատության («Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը») երրորդ հատորը: Տպագրված այդ գործը կլինի 480 էջ (էջում 38 տող, տողում 50 տառ): Ձեռագիրս հանված է գրամեքենայով, ուրեմն դյուրընթեռնելի է: Հարցնում եմ Ձեզ. կարո՞ղ է հրատարակիչ գտնվել Ամերիկայում իմ այդ գործի համար: Հարկավ հրատարակիչը իր վրա է առնում բոլոր ծախքերը (թուղթ, տպագրություն) և վայելուչ հոնորար է

կանների կյանքի ու հասարակական տքնության հետ, մտավորականների, որոնք Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության հիմնադիրների մեջ գլխավորներն էին և որքան էլ համեստ, բայց նկատելի լուսատուներ էին նախորդ դարի վաթսու-նական թվականների հայ միջավայրում» (էջ 120):

Խնդրո առարկա լուսանկարները տեղադրվել են վերոհիշյալ հողվածում:

վճարում ինձ՝ հեղինակիս: Հաղորդում եմ Ձեզ նաև այն, որ աշխատություննս զբաղվում է ուղտաձայ իրադարձություններով, նրանց լուսաբանությամբ և քննությամբ՝ նկատի ունենալով 1901–1918 տարիների ժամանակաշրջանը: Իմ գործի մեջ ես անաչառ եմ, թեև սա ենթակայական հասկացողություն է: Համենայն դեպս ինձ փրկում է իմ պատմահայեցողությունը – մարքսիզմը: Անաչառ լինելով՝ գործս խոստովանում է որոշ դեմքերի ու հոսանքների դրական ջանքերը, բայց և անխնա դատափետում նրանց պատմական խոչոր սխալները: Մասնավորապես քննության եմ առել և դատապարտության խոսք ասել Հայկական հարցի շուրջը տարված քաղաքականության, չեմ խնայել կամավորական շարժումը և բնականաբար Հ. Հ. Դաշնակցությանը: Այս հաղորդում եմ, որ պատրանքներ չստեղծվեն իմ գործի շուրջը և հրատարակիչը իմանա, թե ինչի հետ գործ ունի: Աշխատությանս աղբյուրների մի խոչոր մասը ուղտական է, ուրեմն և պահանջվում է այնպիսի տպարան, որ ուղտերեն քիչ տառեր ունենա² ծանոթությունների համար: Բազմաթիվ թվական աղյուսակներ կան գործիս մեջ: Արևմտահայերը խորշում են թվերից, բայց մենք ձգտում ենք երևույթները պատկերացնել հաստատ տվյալներով: Ուրեմն հրատարակիչը պիտի նկատի ունենա և այս հանգամանքները – ուղտերենի և թվերի:

Բարի եղե՛ք որոնելու մի հրատարակիչ: Ձեմ կարծում, որ նա վնասվի: Հավանորեն գիրքը մեզ, Հայաստանի բնակիչներին, չի հասնի, բայց միթե նվազ են գաղութների հայ ընթերցողները և կամ պակաս հետաքրքրություն ունեն նրանք դեպի մեր երեկը, որ սնուցանում է պատմական այսօրը: Իհարկե, իմ հրատարակչին ես չեմ արտոնում ոչինչ հապավելու կամ փոփոխելու իմ գործի մեջ: Այն պիտի լույս ընծայվի այնպես, ինչպես դուրս է եկել իմ գրչի տակից³: Գրականությունը իմ աչքում սրբագործություն է: Ձիջում այստեղ ես չգիտեմ:

Լավ համբավի հուսացումով
մնամ հարգանքով Դ. Անանուն

Հասցե.

Հայաստան, Երևան,

Հեղափոխության թանգարան:

ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, թ. 3–4: Ինքնագիր:

² Նամակում այդպես է գրված:

³ Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901–1918)» վերնագրով գիրքը լույս է տեսել 1926 թ. Վենետիկում:

— № 23 —

Երևան
7 մարտի 1925 թ.

Հարգելի բարեկամ
պ. Հ. Խաչմանյան,

Ձեր երեք նվագ ուղարկած գրքերը (2 գիրք Համաստեղի, 4 Տարեգիրք) ստացել եմ: Գրքերը հանձնել եմ տերերին (Սուրխաթյան, Ստ. Կանայան, Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Սիմ. Հակոբյան): Սիմ. Հակոբյանին հայտնել եմ նաև ձեր ապսպրանքը: Երեկ ստացա նաև ձեր փոխադրած 20 դոլլարը և հանձնեցի ըստ պատկանելիության: Այս հաշվապահական տեղեկանքից հետո անցնում եմ ուրիշ նյութի, որ դուք եք հարուցել ձեր նամակում:

Համաստեղի¹ գիրքը հաճույքով կարդացի: Շնորհավորում եմ երիտասարդ գրողի տաղանդը: Նրա գրքի առիթով գրախոսական եմ գրել և ուղարկել Վիեննայի «Հանդես Ամսօրյային»: Հավանորեն կտպագրվի² և երիտասարդ գրողը իրագրել կդառնա այն կարծիքին, որ ես ունեմ նրա ձիրքի մասին: Թող անբռնադատ գրե այն պատկերների ու տեսիլների մասին, որ այցելում են նրա հոգին: Հայտնեցեք խորին շնորհակալությունս Համաստեղին, որ պատիվ է արել ինձ ուղարկելով իր հատորը³:

Ձեր խմբագրած ու հրատարակած Տարեգիրքը լավ ձեռնարկել է և լավ էլ ըմբռնել եք ձեր պաշտոնը — այն է՝ նյութեր միթերել հայկական կյանքի և հայկական հատվածների մասին⁴: Ապագայում ամեն ոք շնորհակալությունս պիտի հիշե ձեր կատարածը: Այժմ ընթերցողները շոշափելիորեն գիտեն, թե,

¹ Համաստեղ (Համբարձում Կելենյան, 1895–1966) — սփյուռքահայ նշանավոր գրող, ՀՅԴ անդամ:

² Խոսքը «Համաստեղ՝ «Գիւղը», Պոսթըն, 1924, էջ 155, գին՝ մէկ տոլար» գրքի մասին է:

³ Գրախոսությունը տե՛ս «Հանդես ամսօրյա» (Վիեննա), 1925, թիվ 5–6, մայիս–հունիս, էջ 316–320: Ի դեպ, Համաստեղի ծննդյան 70-ամյակի և գրական գործունեության 50-ամյակի առթիվ Բեյրութում հրատարակվող գրականության և արվեստի «Բագին» ամսագիրը 1966 թ. հռչակել էր Համաստեղի տարի և, ըստ այդմ, գրել. «Այս առիթով կու տանք զինք առաջին անգամ գնահատող քննադատներեն՝ Դավիթ Անանունի գրության (նկատի ունի վերոգրյալ գրախոսությունը — Ա. Զ.) մեկ մասը, գրված Երևանի մեջ, 1925-ին» [տե՛ս «Բագին» (Բեյրութ), 1966, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 58]: Նյութը տպագրվել է ամսագրի էջ 59–61-ում:

⁴ Ի դեպ, ուշագրավ է, որ Վ. Նավասարդյանը 1949 թ. հոկտեմբերի 26-ի նամակում Համաստեղին գրել է. «Խեղճ Դավիթ Անանուն. ինչպես էր սիրել գրիչդ: Անհետ կորավ նաև այդ շնորհալի մարդը՝ գանձեր տանելով իրեն հետ. ոչ ոք այնքան վառ կերպով պիտի կարողանար տալ մեր պատմության բոլորական շրջանը, որքան նա» (Համաստեղ՝ նամականի / Կազմող՝ Մ. Խաչատրյան, Երևան, 2003, էջ 387):

⁵ Տարեգիրքը բացվում է հրատարակչի հետևյալ տողերով. «ՆՎԵՐ // ԲՈՒՈՐ ԱՆՈՒՅ // որ ունի չափով ու ձևով աջակցեցան // Պատրաստությանը // ԱՄԵՐԻԿԱՆԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐԻՆ // Ձեր աջակցության չափովն է, որ ինձ հաջողվեցավ գլուխ բերել այս մեծ գործը: // Հետևաբար ընդունեցեք զայն իբր ձեր, քանի որ իմը՝ փնտրողի, հավաքողի ու դասավորողի համեստ բաժինը միայն եղավ: // Շնորհակալությամբ ու հարգանքներով, // Հ. ԽԱՇՄԱՆՅԱՆ»:

օրինակ, ինչ է ներկայացնում իրանից Հայ գաղութը Ամերիկայում: Եթե Տարեգրքի Հետագա տարիները նույնպիսի խնամքով կազմված բաժիններ պարունակեն մեր մյուս Հայկական գաղութների մասին, – դա ինքնին խոշորագույն ծառայություն կլինի: Ես այն կարծիքին եմ, որ Տարեգրքը պիտի ջանա բանասիրական ժողովածուի դեմք նվաճել: Օրվա քաղաքականությունից կարելի է խուսափել, որ Հնարավոր լինի տարբեր հոսանքների մարդկանց ժամադրավայր դարձնել Տարեգրքը: Կիրք Հարուցելու տեղ շատ ունենք մեր օրվա մամուլի մեջ: Հերիք է այդ: Աշխատեցեք Տարեգրքը գերծ պահել կողմնակալությունից, որ ազատ լինեք մանր մարդկանց թունոտ փշռոցից: Կուզեի այն էլ հիշեցնել, որ մի ազատ երկրում, որպիսին Ամերիկան է, և մի աշխարհիկ հրատարակության մեջ, որպիսին Տարեգրքն է, կարելի էր և պետք էր խուսափել հին ստվերներից: Ի՞նչ արժեք ունեն (անգամ գրական) ձեր հյուրընկալած հոգևոր Հայրերը, կամ չէ՞⁶ Հասել ժամանակը, որ գրական մի լավ գործ ձեռնարկվի առանց Պողոս Նուբարի օրհնության⁶: Ամերիկայում ժողովվել են Հայ ցեղի ձեռներեց տարրերը: Պետք է, որ այդ տարրերը խունկ չծխեն ոչ-դեմոկրատիկ հեղինակություններին: Արժանապատվության զգացումը մեծ առաքինություն է և ես կցանկանայի, որ մեր ամերիկահայ եղբայրները տողորվեն այդ առաքինությամբ: Իրանք աշխատանքի մարդիկ, ... (մեկ բառ անհասկանալի է – Ա. Զ.) ու ստեղծագործողներ և հանկարծ ... Նուբարի պաշտամունք: Բավ է, Հերիք է, Հարգելի բարեկամ:

Դժգոհ եմ նաև մի բանից, որ անձնական բնույթ է կրում: Ձեր ծանոթությունը իմ հոգվածի ներքո՝ ես տեղին չեմ համարում: Այստեղի մարդիկ սովոր չեն կենդանության օրով նման բաներ լսելու: Անձնապես ինձ չի գոհացնում ձեր ծանոթությունը, ուրիշներին էլ ամաչում եմ այն ցույց տալու:

Հիմա դանք ձեր Հարուցած մյուս Հարցին: Հայաստանի մասին ես չեմ կարող ձեզ համար տեսություն կազմել – շատ եմ հեռու արդի կյանքից: Կարող է կազմել մի ուրիշը – Խաչիկ Սամուելյանը, որ այստեղ Պետական Հրատարակչության օրացույցների կազմողն է: Նրա հասցեն է՝ Հայաստան, Երևան, Պետական Կենտրոնական Արխիվ (Archive Central d' Armenia, Chatschik Samuelian): Բանակցեցեք այս Խ. Սամուելյանի հետ: Հարկավ, նա ձեզանից վարձատրություն պիտի պահանջե, գուցե և կանխավճար: Խ. Սամուելյանը՝

⁶ Տարեգրքին աշխատակցելու հրավերով Հ. Խաչմանյանը դիմել է նաև Պողոս Նուբարին, ով էլ գրել է «Գնահատության խոսք մը» վերնագրով նյութը, որը 1925 թ. տպագրվել է տարեգրքում (էջ 98–100):

⁷ Նկատի ունի «Ամերիկահայ Հանրագիտակ տարեգրում» տպագրված «Երկու կուտուրական գործիչ» վերնագրով հոգվածի վերջում (էջ 137) Դ. Անանունի մասին գետեղված Հ. Խաչմանյանի հետևյալ տեղեկատվությունը. «ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ – Կովկասահայ մտավորականության այն սակավաթիվ անուններեն է սա, որ անգամ ներկա խառնակ օրերուն՝ և՛ ակնածանք, և՛ հիացում, և՛ համակրանք կներշնչե բոլորին: Ան եղած է տարաբախտ Բախչի Իշխանյանի հետ՝ Հայ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցության հիմնադիրներեն ու արժանավոր ներկայացուցիչներեն մեկը: Ունի բազմաթիվ հոգվածներ Կովկասահայ գանազան թերթերու և պարբերականներու մեջ: Իրն է Ռուսահայերի Հասարակական Ձարգացումը անուն մեծարժեք գործը, որուն Գ. Հատորը (որ այժմ պատրաստ է), լավ կ'ըլլար որ հրատարակեր Հայ Հրատարակչականներեն կամ ունեւոր գրասերներեն ուէ մեկը»⁷: Այնուհետև տողատակում նշվում է. «⁸ Տարեգրքիս խմբագրությունը ուրախությամբ պիտի տա այս մասին ավելի բացատրություն, եթե գործնականորեն հետաքրքրվողներ դիմեն իրեն»:

միակ հարմար անձն է, որովհետև հետամուտ է օրվա կյանքին, իրազեկ մարդ է և կարող է գոհացնել Ձեզ⁸։ Մի շարք այլ գրողներ ցանկություն են հայտնում նյութեր ուղարկելու ձեր Տարեգրքին։ Այդ գրողներն են՝ Լեո, Երվանդ Շահազիզ, Ստ. Կանայան, Էմին Տեր-Գրիգորյան, Արսեն Տերտերյան, Թադ. Ավդալբեգյան և այլն։ Եթե սերտ հարաբերություն չի սահմանվում, որովհետև հեռու է Ամերիկան, դեռ անձանթ է ձեր ձեռնարկը։ Այստեղի մարդիկ, պիտի իմանաք, որ անվան համար չէ, որ պիտի գրական այս կամ այն նյութը ուղարկեն ձեզ։ Նրանք սովոր են գրական վարձատրությամբ գոցել իրանց բյուջեն։ Ուրեմն հոնորարի խնդիրը չպետք է անտեսել։ Եթե հիշածս մարդկանց աշխատակցությունը ձեզ ցանկալի է՝ գրեցեք և խոստացեք վարձատրել նրանց աշխատանքը։ Անձամբ ես կկամենայի ձեր Տարեգրքին առաջարկել հետևյալ նյութը՝ «Վարդան Գոլոշյանը և նրա շրջանը»։ Այդ պատմական նյութի առաջին մասը տպագրվել է Երևանի «Նորքի» № 4-ում։ Շարունակությունը անտիպ է մնում։ Պիտի ուրեմն վերահրատարակեք առաջին մասը և մնացածը։ Ամբողջը կկազմեն «Տարեգրքի» 80 էջը։ Ներածություն է, նամակներ ու ծանոթություններ։ Նյութը լույս է սփռում նախորդ դարի 80-ական թվականների ազգային հեղափոխական շարժման վրա և հայտնաբերում մի շարք դեմքեր։ «Նորքի» 4-րդ գրքից արդեն գաղափար կազմած կլինեք նյութի էության մասին։ Տպագրելով Տարեգրքի մեջ՝ կարելի կլինի «Վարդան Գոլոշյանը և իր շրջանը» լույս բնծայել այն առանձին գրքով։

Քանի խոսք եղավ Վարդան Գոլոշյանի մասին՝ ապա կխնդրեի, որ իմ կողմից նամակ գրեք Գարեգին Բաղեջյանին (վանեցի, կարծեմ մանր վաճառական, Ջրսի քաղաքում, այսպես են ասել նրան ճանաչողները) և խնդրեք, որ հաղորդե ինձ, թե նրա հետ 1897–1898 թթ. արմենականներից ովքե՞ր են եղել բանտարկված Թիֆլիսում, Երևանում և Թավրիզում։ Թող տա մանրամասն ցուցակը, բանտարկվածների հասարակական դիրքը, տարիքը, ապա տեղեկություն այն մասին, թե ով որքան ժամանակ է մնացել բանտում։ Այս գործը կարող է կատարել նաև նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, որը նույնպես բանտարկված է եղել։ Փանոսին հայտնեցեք իմ ողջույնները, բարեմաղթությունները և խնդրեցեք Բաղեջյանի հետ միասին կազմելու ինձ հարկավոր տեղեկանքը։

Ահա բոլորը, ինչ անհրաժեշտ համարեցի գրելու ձեզ, հարգելի բարեկամ։

Ողջ եղեք։ Հաջողություն Ձեզ ու Ձեր գործին։

Ամենայն հարգանքով՝

Դ. Անանուն⁹

ԳԱԹ, Հ. Խաչմանյանի ֆ., № 334, թ. 5–6։ Ինքնագիր։

⁸ Դ. Անանունը չի սխալվել. 1926 թ. տարեգրքում տպագրվել է Խ. Սամուելյանի «Խորհրդային Հայաստան 1925-ին» վերնագրով ծավալուն, ուշագրավ ու բովանդակալից հոդվածը (էջ 33–76)՝ հետևյալ շեշտադրումով. «Գրել Խորհրդային Հայաստանի անցյալ 1925 թ. քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի տեսությունը, կնշանակե հետադարձ հայացք ածել այդ երկրում գործող Խորհրդային իշխանության հինգ տարվա գոյության վրա» (էջ 33)։

⁹ Սույն նամակի առաջին էջի վերին մասում, ամենայն հավանականությամբ, նշված է նամակի ստացման օրը՝ «V–20–25», իսկ հակառակ երեսին՝ «Պատասխան»-ի տակ, ներկայացված է նամակում Դ. Անանունի հարցադրումներին տրվելիք պատասխանների սեղմ կոնսպեկտը։

— № 24 —

Երևան
30 նոյեմբերի 1926 թ.¹Շատ սիրելի Հրաչ²,

Նամակդ ստացա: Ինչ որ պիտի գրեմ՝ այն է, որ հիշեցնեմ անելիքներդ: Ամենից առաջ չմոռանաս տեղեկություններ ժողովել 1897 թվականին ձերբակալված արմենականների մասին (Գարեգին Բաղեջյան, Փանոս Թերլեմեզյան և այլն, թվով կարծեմ 20 հոգի) և հաղորդել ինձ: Արտակը³ այս բանում օգնական կլինի, քանի որ ինքն էլ պատասխանատվության է ենթարկվել: Ապա աղբյուրներ և նյութեր էի խնդրել թուրքահայ հասարակական կյանքը ուսումնասիրելու համար (հողային հարաբերություններ, առևտրաարդյունաբերական կյանք, ուսումնական խնդիրներ, միջնդային հարաբերություններ և այլն): Ենթադրում եմ, թե այս բանում քեզ աջակցել կարող է պ. Լևոն Բաշալյանը⁴, որին խնդրում եմ բարեներս հաղորդել և հիշեցնել, որ ինքն էլ ժամանակին, երբ Երևան էր, խոստացել է նույնպես նյութեր ուղարկել այս հարցերին վերաբերյալ, մանավանդ թե խոստացել էր գտնել ու ստանալ Արփիար Արփիարյանի արխիվը և ուղարկել թանգարանին:

Խնդրում եմ քեզ ու Արտակին, որ ժողովեք մամուլի այն №№-ը, որոնք հոդվածներ են պարունակում իմ գրքի մասին⁵ և ինձ ուղարկեք (կարելի է այդ անել Սիմոնիկ Փիրումյանի⁶ միջոցով):

¹ Նամակն առաջին անգամ առանց սկզբնաղբյուրի հղման, ծանոթագրությունների ու հետգրության հրատարակվել է ՊԲՀ-ում (1984, № 1, էջ 176–177): Տե՛ս № 19 նամակի ծնթ. 1-ի մեջ եղած պարզաբանումը:

² Հրաչ Երվանդ (1885–1968) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր: Վերականգնյալ հնչակյան, 1921-ից՝ ՌԱԿ անդամ: Հրատարակել և խմբագրել է «Արագած» (Նյու Յորք), «Պահակ» (Բոստոն), «Արոր» (Ֆրեզնո), «Ապագա» (Փարիզ), «Ժողովրդի ձայն–ժամանակ» (Կ. Պոլիս), «Պայքար» (Բոստոն) պարբերականները:

³ Արտակի ու լինելը մեզ հայտնի չէ:

⁴ Լևոն Բաշալյան (Թափառիկ, Միծեռնակ, Զարթույյան, 1868–1943) – գրող, հրապարակագիր, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ:

⁵ Նկատի ունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացում (1901–1918)» վերնագրով գիրքը:

⁶ Սիմոնիկ Փիրումյանի մասին խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին մեզանում հրատարակված հանրագիտարաններում հիշատակություն չկա: Հայտնի է, որ եղել է սոցիալ-դեմոկրատ (մենչևիկ), Անդրկովկասյան սեյմի անդամ: Այնուհետև մտել է բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը, խորհրդային առաջին տարիներին զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ. 1923–1925 թթ. եղել է Անդրֆեդերացիայի առևտրական ներկայացուցիչը Բեռլինում, 1926 թ. ղեկավարել է Փարիզում գործող Խորհրդային Անդրկովկասի ուսանողություն միությունը, ակտիվ գործունեություն է ծավալել Փարիզում Հայաստանի առևտրական ներկայացուցիչ, Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ լիազոր ներկայացուցչության առաջին քարտուղար աշխատելու ժամանակ: Ֆ. Նանսենի հետ եղել է ՀՍՄՀ կառավարության ներկայացուցիչն Ազգերի լիգայում: Անհատի պաշտամունքի զոհերից է: Ի դեպ, 1928 թ. օգոստոսի 25-ին աքսորվալը Տոմսկի նա-

Երևանը և կյանքը քո տեսածն է մնում: Նույն դեմքերը, նույն զրույցները, նույն ձանձրությունը: Մարդիկ ցնցվեցին երկրաշարժի առիթով⁷: Հին մտավորականները այն հույսն էին տածում, թե գաղութների հայերը հրատապ օգնություն կգան, սակայն մինչև օրս չոչնչացավ բան չերևաց: Անդարմանալիորեն հիվանդ է հայ մարդու հոգին: Ոչ միայն ֆիզիկապես պարտվեցանք արտաքին թշնամուց, այլ մեր հոգին իսկ ծանր վերք է ստացել և հանրական հոգսերը, հանրական ձգտումները ու ճիգերը մարելու վրա են: Եթե Հայաստանի փոքրամիջավայրային գաղութներից մեկի գլխին պայթած աղետն իսկ անգոր է թափահարելու մարդկանց՝ նշանակում է իսկապես անդարմանալիորեն հանգել է մեր հոգու կրակը: Անչափ ուրախ կլինեմ, եթե հակառակը ապացուցվի:

Ողջ ու առողջ եմ: Մի փոփոխություն, որ կատարվեց իմ կյանքում այն է, որ այլևս պաշտոնի չեմ թանգարանում: Այս պատճառով նամակներդ բնականորեն հասցեով կուղարկես — Աբովյան փող., № 45 — ինձ: Հասցես գրել կառող ես և թանգարանին՝ ինձ հանձնելու համար:

Ողջ լեր և բարեներս ընդունիր:

Բարևիր Արտակին: Հարցրե՞լ ես նրանից արդյոք, թե իմ աշխատություն II հատորի՝ քսան օրինակը Մալուսյանը⁹ 1922 թ. հասցրել է նրան, թե ոչ: Այս մասին էլ էի խնդրել քեզ, երբ հյուր էիր մեզ մոտ:

Հա՛, չմոռանաս հին ու նոր պարբերականներ ժողովել Թանգարանի համար: Այս մասին այսօր գրում եմ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանին, որ Փարիզ է: Նրա հետ միասին հոգ տարեք ճոխացնելու Թանգարանի մամուլի հավաքածուն:

Սեղմում եմ աջդ:

Քո Դավիթ

<Հ.Գ.> Նամակը կակնարկե Լենինականի երկրաշարժին, մղվելով այնքան դառն մտածումներս «հայ հոգու» մասին ...

ԳԱԹ, Հր. Երվանդի Ֆ., № 55, 2 թ.: Ինքնագիր:

Հանգի Նարիմի երկրամասի Իլինո գյուղից Կ. Միքայելյանին Անանունի գրած նամակում մասնավորապես կարդում ենք. «... Ավելի ստոր գտնվեցին Սիմոնիկ Փիրումյան և Պողոս Մակինցյան պարոնները: Իմ ձեռքակալությունը մասամբ նրանց գործն է: Այս պարոնները իրենց խախտված կուսակցական դրությունը փրկելու համար ամենուրեք տարածում էին և պաշտոնական մարդկանց հավաստիացնում էին, թե ես դաշնակցական եմ դարձել և այդ կուսակցության գործակալն եմ: Անամոթ մարդիկ: Փիրումյանը խոսում էր պղծություն խոսող Զապել Եսայանի բերանով» (Վ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից, էջ 216):

Խոսքը 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած Լենինականի ավերիչ երկրաշարժի մասին է. եղել է 300 զոհ, 350 վիրավոր, ավերվել է 40 գյուղ, 9-ը՝ հիմնահատակ:

⁸ Նկատի ունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870–1900)» վերնագրով գիրքը (լույս էր տեսել 1922 թ. Էջմիածնում):

Մալուսյանի ինքնությունը մեզ հայտնի չէ: